

19.01.2001 г.
Пасяджэнне 3.
Гісторыя Беларусі 20 ст.

Уладзімір Навіцкі (Менск)

**ГІСТАРЫЯГРАФІЯ ГІСТОРЫІ КУЛЬТУРЫ БЕЛАРУСІ 20 СТ.:
ВЫНІКІ І ПЕРСПЕКТЫВЫ ДАСЛЕДАВАННЯЎ**

20 стагоддзе паставіла перад даследчыкамі задачу асэнсавання сацыяльна-эканамічных і грамадска-палітычных працэсаў, якія адбываліся ў Беларусі на працягу ста гадоў. Мінулае стагоддзе было для беларусаў багатым на падзеі: адбыліся тры рэвалюцыі, тры вайны, шмат разоў мяняўся ўклад грамадскага жыцця. Гэта быў час утварэння беларускай дзяржавы, станаўлення яе на рэйкі сувярэннага развіцця. Названыя падзеі не маглі не накласці адбітак на развіццё культуры. Яны ў той ці іншай меры знайшлі адлюстраванне ў беларускай гістарыяграфіі, аб чым пойдзе далей размова.

Вядома, што 20 ст. пачыналася з пераадолення вялікіх цяжкасцяў у развіцці ўсіх нацыянальных культур, у тым ліку і беларускай. Царскі ўрад працягваў палітыку русіфікацыі. З такім становішчам не маглі мірыцца лепшыя прадстаўнікі беларускай інтэлігенцыі. Ад пачатку стагоддзя набіраў моц нацыянальны рух, які выступаў за развіццё дзяржаўнасці і поўнай незалежнасці Беларусі, пераадоленне эканамічнай і культурнай адсталасці. Гэтыя дзеянні ўступалі ў супярэчнасць з асновамі нацыянальнай палітыкі царызму, скіраванай на ўмацаванне Расійскай імперыі шляхам гвалтоўнай дэнацыяналізацыі і русіфікацыі народаў.

Праблемы нацыянальна-культурнага развіцця Беларусі ў канцы 19 – пачатку 20 ст. знайшлі адлюстраванне ў работах беларускіх гісторыкаў, якія вярнуліся “з небыцця”. У 1992 г. была перавыдадзена праца Вацлава Ластоўскага¹, упершыню ўбачыўшая свет у 1910 г. У пятай частцы кнігі (“Беларусь пад Расіяй”) канспектыўна паказваецца гісторыя Бацькаўшчыны ў 19 і на пачатку 20 ст., да 1905 г. Аўтар засяроджвае ўвагу на палітыцы русіфікацыі, якую праводзіў царскі ўрад у Беларусі. Трэба адзначыць таксама працу Усевалада Ігнатоўскага², якая ахоплівае гісторыю Бацькаўшчыны ад старажытных часоў да 1924 г., калі адбылося першае ўзбуйненне тэрыторыі БССР. На працягу 1919-1926 гг. убачылі свет ча-

¹ Ластоўскі В.Ю. Кароткая гісторыя Беларусі. Вільня, 1910.

² Ігнатоўскі У.М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. 5-е выд. Мінск, 1992.

тыры выданні кнігі. Пятае выданне выйшла ў 1992 г. “Кароткі нарыс гісторыі Беларусі” значны час з’яўляўся школьным падручнікам.

Багаты фактычны матэрыял па праблемах культуры канца 19 – пачатку 20 ст. утрымліваецца ў рабоце вядомага гісторыка Мітрафана Доўнар-Запольскага³. Трагічным быў лёс гэтай працы, завершанай у сярэдзіне 20-х гадоў. 6 лютага 1926 г. па палітычных меркаваннях адказны работнік ЦК КП(б)Б, будучы акадэмік АН БССР Віталь Сербента даў адмоўную рэцэнзію на рукапіс. Абгрунтоўвалася гэта “памылковым асвятленнем гістарычных фактаў і свайго роду здзекам над практычным правядзеннем дыктатуры пралетарыяту і савецкай уладай”⁴. Пасля забароны да друку рукапіс быў схаваны ў спецыяльных фондах былога партархіва Інстытута гісторыі партыі пры ЦК КПБ. Толькі ў 1994 г. работа была надрукаваная.

Развіццю культуры ў кнізе прысвечаны тры главы: “Беларуская на-роднасць і яе культура да эпохі нацыянальнага адраджэння”, “Нацыянальны накірунак падрыхтоўкі да адраджэння”, “Літаратура эпохі адраджэння”. Акрэсліваючы значэнне культуры ў развіцці беларускага этнасу, М.В.Доўнар-Запольскі робіць наступную выснову, якая гучыць запаветам для нашчадкаў: “Адным са шляхоў, магчыма, найважнейшым, да адраджэння беларускага народа, да яго самаразвіцця, да культурнага жыцця з’яўляецца развіццё нацыянальнай культуры і роднай мовы”⁵.

Новы этап у развіцці культуры звязаны з прыходам да ўлады бальшавікоў. Пачалася рашучая ломка ўкладу папярэдняга жыцця, усяго таго, што было зроблена раней.. Бальшавіцкія лідэры заняліся тэарэтычнай распрацоўкай культурнай палітыкі. Гэтымі праблемамі займаліся Уладзімір Ленін, Анатоль Луначарскі, Мікалай Бухарын, Надзея Крупская і інш. Асноўнай ідэяй з’яўлялася палажэнне аб існаванні ў грамадстве дзвюх культур – буржуазнай і пралетарскай. Гэта было грубай памылкай. Культура не можа быць ні буржуазнай, ні пралетарскай. Яна – з’ява агульначалавечая. Не можа быць мастацтва класавым. Класавай была ідэалогія бальшавікоў у адносінах да культуры. Пралетарыят бачыўся бальшавіцкім лідэрам адзіным класам, які ўвасабляў духоўны і маральны прагрэс, накіраванае на будучыню. Ігнараваліся духоўныя дасягненні папярэдніх часоў, старая, непралетарская інтэлігенцыя, якая нібыта з’яўлялася носьбітам буржуазнай культуры. У Ленін заклікаў крытычна адносіцца да яе:

³ Доўнар-Запольскі М.В. Гісторыя Беларусі. Мінск, 1994.

⁴ Доўнар-Запольскі М.В. Гісторыя Беларусі. Мінск, 1994. С. 498.

⁵ Доўнар-Запольскі М.В. Гісторыя Беларусі. Мінск, 1994. С. 442.

“[...] Толькі дакладным веданнем культуры, створанай усім развіццём чалавецтва, толькі перапрацоўкай яе можна будаваць пралетарскую культуру”⁶.

Тым не менш 20-я гады характарызуваліся правядзеннем палітыкі беларусізацыі. Асноўнымі яе накірункамі з’яўляліся: стварэнне сістэмы нацыянальнай адукацыі; перавод на беларускую мову справаводства партыйнага і дзяржаўнага апаратаў; развіццё беларускай літаратуры, мастацтва, тэатра, кіно; стварэнне ўмоваў для развіцця культураў нацыянальных меншасцяў, што пражывалі на тэрыторыі Беларусі.

Беларусізацыя абудзіла да свядомага нацыянальнага жыцця шырокае слаі беларускага насельніцтва. Народ пачаў будаваць сваё жыццё на нацыянальнай глебе з улікам эканамічных і духоўных традыцый. За некалькі гадоў было створана столькі, колькі многія нацыі выпрацоўвалі дзесяцігоддзямі.

Палітыка партыйна-дзяржаўных органаў Беларусі 20-х гадоў у галіне нацыянальна-дзяржаўнага і нацыянальна-культурнага будаўніцтва знайшла адлюстраванне ў зборніках матэрыялаў і дакументаў⁷. 20-я гады азнаменаваліся з’яўленнем першых працаў, прысвечаных развіццю культуры і навукі⁸, узнікненню і дзейнасці вышэйшых навучальных устаноў⁹. Характарызуючы ў цэлым літаратуру 20-х гадоў, трэба адзначыць такую яе рысу, як папулярызатарскі характар. У той жа час яе адрознівалі шматварыянтнасць ідэй, барацьба думак, дыскусійны падыход да праблемаў выбару шляхоў культурнага будаўніцтва, формаў і метадаў кіраўніцтва гэтымі працэсамі.

Складаным перыядам у развіцці культуры з’явіліся 30-я гады, час усталявання і ўмацавання таталітарнага рэжыму. Яго асаблівасцю з’яў-

⁶ Ленин В.И. Полн. собр. соч. Т. 41. С. 304.

⁷ Нацыянальнае пытанне і камуністычная партыя. Зборнік артыкулаў, прамоў і пастаноў. Уложаны пад рэд. Ус.Ігнатоўскага. Мінск, 1924; Беларускае нацыянальнае пытанне і Камуністычная партыя. Тэзісы. Мінск, 1924; Пастановы і рэзалюцыі У КП(б) і КП(б)Б па нацыянальным пытанні. Мінск, 1926; Практическое разрешение национального вопроса в Белорусской Социалистической Советской Республике. Ч. 1. Беларусізацыя. Мінск, 1927; Два гады нацыянальнай работы ў БССР: Збор прамоў, артыкулаў і рэзалюцый па нацыянальным пытанні. Мінск, 1929 і інш.

⁸ Інстытут беларускай культуры. Гісторыя ўзнікнення. Сучасная структура. Навукова-даследчая дзейнасць. Мінск, 1926; Итоги культурного строительства БССР за 10 лет. Москва-Ленинград, 1931 і інш.

⁹ Пічэта У.І. Юбілей Беларускага дзяржаўнага універсітэта // Маладняк. 1926. № 7-8. С. 166-171; Каценбоген С.З. Белорусский государственный университет за 1921-1922 акад. год. Мінск, 1922; Да гісторыі Беларускага дзяржаўнага ветэрынарнага інстытута імя Кастрычніцкай рэвалюцыі (1924-1927 гг.). Віцебск, 1928 і інш.

ляўся кантроль за ўсімі сферамі жыцця, уключаючы і культуру. Органы Галоўліта правяралі ўсё, пачынаючы ад тэксту абгорткі для цукерак і заканчваючы спектаклямі, кнігамі і газетамі. Усталёўванне таталітарнага рэжыму ў сярэдзіне 30-х гадоў не магло не адбіцца на гістарычных працах. Ва ўмовах рэпрэсій гісторыкам лепш было маўчаць. Работ было выдадзена мала¹⁰. Працы С.Вальфсона, І.Льшчына і іншыя насілі агітацыйна-прапагандысцкі характар, таму гаварыць аб іх навуковым узроўні не прыходзіцца. У работах вялася грубая барацьба з рэшткамі “схаваўшыхся нацыянал-дэмакратаў”. Асабліва ўвага надавалася паказу дасягненняў у культурным будаўніцтве, узвышэнню асобы І.Сталіна ў гэтай сферы. Да сярэдзіны 50-х гадоў паказ геніяльнай ролі “бацькі народаў” у развіцці беларускай культуры стаў дамінантай гістарычных даследаванняў.

Пад прыцэлам сталіншчыны гістарычная навука Беларусі заставаўся і ў пасляваенны перыяд. Гэта было звязана з тым, што тэрыторыя рэспублікі знаходзілася пад фашысцкай акупацыяй і насельніцтва давадалася шмат новага з гістарычнага мінулага народа. Паўстала задача скіраваць нацыянальную самасвядомасць у рэчышча інтэрнацыяналізму. Задачы гістарычнай навукі ў новых умовах былі вызначаны ў пастанове ЦК УКП(б) “Аб рабоце ЦК КП(б) Беларусі”, прынятай 25 студзеня 1947 г., дзе адзначалася, што ЦК КП(б)Б не арганізаваў распрацовак па гісторыі БССР, не забяспечыў стварэнне бальшавіцкіх навуковых працаў па гісторыі беларускага народа. Ва ўмовах сталінскага ўціску гэта і немагчыма было зрабіць. Прапаноўвалася накіраваць намаганні навукоўцаў на распрацоўку “найбольш актуальных пытанняў гісторыі і культуры беларускага народа”¹¹. Ставілася задача “рашуча развенчаць варожую дзейнасць буржуазных нацыяналістаў”¹².

На працягу ўсіх пасляваенных гадоў беларуская гістарыяграфія развівалася ў накірунку фальсіфікацыі мінулага. Падыходы да асвятлення гісторыі Бацькаўшчыны, яе культуры вызначаліся тэзісамі “Аб асноўных

¹⁰ Вальфон С.Я. Культурная рэвалюцыя ў дзеянні. Нацыянальна-культурнае будаўніцтва БССР да XV-годдзя Кастрычніцкай рэвалюцыі. Мінск, 1932; Сенкевич А., Коноколин О., Галавач П., Салагуб Ал. Класовая барацьба в белорусской литературе. Минск, 1932; Дардак Ю.С., Ерафееў Ю.Д. Класавая барацьба ў школах БССР. Мінск, 1933; Вальфон С.Я., Льшчын І.М. Аб пралетарскім інтэрнацыяналізме ў нацыянальна-каланіяльным пытанні. Мінск, 1935; Гортак Д. Нацыянальна-культурнае будаўніцтва ў БССР да 20-й гадавіны Кастрычніка. Мінск, 1937; Культурное строительство в БССР. Минск, 1940; Искусство Советской Белоруссии. Москва-Ленинград, 1940 і інш.

¹¹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (Далее: КПСС в резолюциях...). Том восьмой. 1946-1955. Москва, 1985. С. 90-91.

¹² КПСС в резолюциях... С. 91.

пытаннях гісторыі БССР¹³, распрацаваных па заданню ЦК КП(б)Б. Яны мелі на мэце “выкласці ў сістэматызаваным выглядзе важнейшыя пытанні гісторыі беларускага народу, кіруючыся марксісцка-ленінскім разуменнем працэсу гістарычнага развіцця”¹⁴. На справе гэта азначала падмену нацыянальных аспектаў у гісторыі беларускага народа класавымі, афіцыйнае пацвярджэнне тэзісу пра наяўнасць дзвюх культураў у кожнай нацыянальнай культуры. Такімі падыходамі вызначалася двухтомная “Гісторыя Беларускай ССР”¹⁵. У першым томе, прысвечаным гісторыі беларускага народу са старажытных часоў да 1917 г., утрымліваецца матэрыял, прысвечаны развіццю беларускай культуры з 19 ст. У духу партыйных дырэктываў тут сцвярджалася, што нацыянальны рух пачатку 20 ст. з’яўляўся нацыяналістычным, такі ж характар мела БСГ. Органам беларускіх буржуазных нацыяналістаў абвешчалася газета “Наша ніва”¹⁶.

У спецыяльнай главе другога тома асвятлялася развіццё “сацыялістычнай” культуры ў БССР у гады савецкай улады (1917-1958 гг.). Для вялікай навуковай працы, якая ўтрымлівае багаты фактычны матэрыял, характэрны безканфліктны паказ культурнага будаўніцтва за 40 гадоў. Асноўнай навуковай высновай быў паказ клопатаў і вызначальнай ролі бальшавіцкай партыі ў павышэнні культурнага і агульнаадукацыйнага ўзроўню насельніцтва, развіцці мастацкай культуры.

Беларуская гістарыяграфія пасляваеннага дзесяцігоддзя не налічвае ў сваім арсенале значных індывідуальных працаў, прысвечаных культурнаму будаўніцтву ў БССР. Трэба адзначыць работы П.Саевіча, С.Умрэйкі і П.Лютаровіча¹⁷. Усе яныносяць не навуковы, а агітацыйна-прапагандысцкі характар, вызначаюцца тэндэнцыйным падыходам, усхваленнем савецкай сістэмы адукацыі і культуры.

Смерць І.Сталіна паклала пачатак новаму этапу ў развіцці культуры, які ўвайшоў у гісторыю як перыяд палітычнай “адлігі”, звязанай з прыходам да вяршынь партыйнага і дзяржаўнага алімпі Мікіты Хрушчо-ва. Яго заслугай стала выкрыццё культуры асобы і злчынстваў І.Сталіна,

¹³ Бальшавік Беларусі. 1948. № 8. С. 36-72.

¹⁴ Бальшавік Беларусі. 1948. № 8. С. 36.

¹⁵ Гісторыя Беларускай ССР. У 2-х тамах. Т. 1. Мінск, 1958; Т. 2. Мінск, 1958.

¹⁶ Гісторыя Беларускай ССР. Т. 1. С. 450.

¹⁷ Саевич В.П. Народное образование в БССР за 30 лет. Минск, 1948; Умрейко С.А. Очерки по истории советской общеобразовательной школы в Белорусской ССР (1920-1941). Минск, 1952; Лютаровіч П. Росквіт беларускага савецкага мастацтва. Мінск, 1955; Яго ж. Искусство Советской Белоруссии. Минск, 1959.

пачатак рэабілітацыі ахвяраў палітычных рэпрэсій, ажыццяўленне мерапрыемстваў, накіраваных на пэўную дэмакратызацыю грамадскага жыцця. Была знята “жалезная” заслона ў міжнародных адносінах, пашыраліся кантакты ў галіне культуры.

У другой палове 50 – 60-я годы павялічылася колькасць гістарычных даследаванняў, прысвечаных развіццю культуры Беларусі. Гэтаму спрыяў XX з’езд КПСС, дзе была зробленая спроба пераасэнсавання некаторых пытанняў нацыянальна-культурнага будаўніцтва ў 20 – 40-я годы, ролі ў гэтай справе І.Сталіна, некаторых партыйна-дзяржаўных дзеячаў, якія былі рэпрэсаваныя, а затым рэабілітаваныя ў пасляз’ездаўскі час. Паглыбленню разгляду пытанняў культурнага і духоўнага жыцця беларускага народу садзейнічала пашырэнне доступу да архіўных і некаторых іншых дакументальных матэрыялаў, зробленае ў гады палітычнай “адлігі”. Убачылі свет работы П.Сіліванчыка¹⁸, І.Ільюшына, С.Умрэйкі, З.Пастуховай, Р.Кісялёва¹⁹. М.Красоўскі прысвяціў сваю працу развіццю вышэйшай школы Беларусі²⁰.

Як адзін з галоўных накірункаў ідэалагічнай работы КП(б)Б разглядалі палітыку ў сферы культуры А.Пейсаховіч, Р.Платонаў, М.Лебедеў, І.Царук, К.Цэлікава, К.Грак²¹. У гэтых і іншых работах утрымліваецца вялікі фактычны матэрыял, які характарызуе развіццё розных накірункаў культурнага будаўніцтва ў першыя дзесяцігоддзі савецкай улады. Нягледзячы на пэўную лібералізацыю палітычнага жыцця, беларуская гістарыяграфія другой паловы 50 – 60-х гадоў не змагла ў поўным аб’ёме паказаць складанасці культурнага будаўніцтва. Пад уціскам ідэалагічных стэрэатыпаў даследчыкамі былі абызненыя такія праблемы, як беларусізацыя, рэпрэсіі супраць інтэлігенцыі, барацьба з “нацыянал-дэмакратамі” і інш.

¹⁸ Силиванчик П.П. Деятельность КПБ по осуществлению культурной революции в республике (1919-1937 гг.). Минск, 1961.

¹⁹ Ильюшин И.М. Народная асвета ў Беларусі за гады Савецкай улады. Мінск, 1957; Ильюшин И.М., Умрейко С.А. Народное образование в Белорусской ССР. Минск, 1961; Пастухова З.А. Среднее образование в дореволюционной Белоруссии. Москва, 1963; Кісялёў Р.А. Школа Савецкай Беларусі. Мінск, 1968; Нарысы гісторыі народнай асветы і педагагічнай думкі ў Беларусі. Мінск, 1968 і інш.

²⁰ Красовский Н.И. Высшая школа Советской Белоруссии. Минск, 1963.

²¹ Пейсахович А.Я. Культурное строительство в Белорусской ССР в 1943-1945 гг. Минск, 1961; Платонов Р.П. Идеологическая работа КПБ в годы социалистической индустриализации (1926-1929). Минск, 1962; Лебедев Н.И. Идеологическая работа КПБ в деревне и ее роль в создании колхозного строя. Минск, 1961; Царук И.О. КПБ – организатор культурного строительства в западных областях Белоруссии (1939-1955 гг.). Минск, 1962; Целикова К.Т. Деятельность КПБ по усилению идеологической работы в деревне (1953-1958 гг.). Минск, 1962; Грак К. Идеологическая работа КПБ в первые послевоенные годы. Минск, 1963 і інш.

На працягу 70-х – пачатку і сярэдзіне 80-х гадоў пашыраўся маштаб даследаванняў па гісторыі культуры Беларусі. Характэрнай асаблівасцю для большасці работ з’яўляецца тое, што яны нясуць на сабе адбітак свайго часу. Працы пісаліся пад уплывам нараджанай у суслаўскай ідэалагічнай лабараторыі канцэпцыі “савецкага народа” як новай гістарычнай супольнасці. Усе работы замоўчвалі існаванне рэлігійнай культуры, не ўлічвалі літаратурную, мастацкую, навуковую спадчыну, якая трымалася ў спецыяльных сховішчах, архівах.

Партыйны кантроль за культурным будаўніцтвам у пасляваенныя гады стаў прадметам даследавання С.Лукашова²². У рабоце цалкам праігнаравана палітычная сітуацыя ў грамадстве пасля Вялікай Айчыннай вайны. Такі падыход характэрны і для іншых працаў.

Вялікая ўвага надавалася паказу ўзаемауплываў, узбагачэнню і збліжэнню культураў народаў СССР²³. Такі падыход знайшоў сваё адлюстраванне ў штучнай “інтэрнацыяналізацыі” нацыянальных культураў. У працах праводзілася думка, што беларуская культура ва ўзаемадзеянні з моцнымі культурамі іншых рэспублік толькі развівала і дапаўняла свае важнейшыя элементы. У такіх умовах аналіз сутнасці і прыроды нацыянальнай культуры ставіўся на другі план. Замоўчваўся крызісны стан беларускай мовы, працяг працэсу русіфікацыі. Сцвярджалася, што ўплыў рускай мовы на беларускую садзейнічае словаўтваральнай актыўнасці апошняй²⁴.

У даследаваннях асаблівая ўвага надавалася паказу ролі ўстановаў культуры ў ідэйна-палітычным і маральна-эстэтычным выхаванні людзей²⁵. Выклікае цікавасць праца С.Ганцовай, у якой аўтар паказвае работу культурнаасветных устаноў БССР з 60-х да сярэдзіны 80-х гадоў.

²² Лукашов С.А. Идеологическая работа Компартии Белоруссии в послевоенный период развития социалистического общества (1946-1958). Минск, 1979.

²³ Силиванчик П.П., Мельников А.П. Взаимообогащение и сближение национальных культур в период строительства социализма. Минск, 1974; Осуществление принципов интернационализма в условиях развитого социализма (Из опыта деятельности Компартии Белоруссии). Минск, 1979; Новицкий В.И. Комплексный подход к воспитанию трудящихся (по материалам БССР). Минск, 1981; Топуалу Г.Н., Афонин Ю.И. Через годы, через расстояния... (Об экономическом и культурном сотрудничестве братских народов Молдавии и Белоруссии). Кишинев, 1981; Марченко И.Е., Мельяков Г.С. Сотрудничество белорусского и литовского народов в период развитого социализма. Минск, 1982; Головнев А.И. Интернациональное и национальное в развитии социалистической культуры. Минск, 1974; Ён жа. Социалистическая культура в жизни общества. Минск, 1979.

²⁴ Братское сотрудничество Белорусской ССР с союзными республиками. Минск, 1974. С. 186.

²⁵ Украинец П.П. Социально-культурный комплекс: опыт, проблемы. Москва, 1983; Гонцова С.К. Культурно-просветительные учреждения БССР: Воспитание нового человека. Минск, 1985; Он же. Самодетельное художественное творчество как фактор коммунистического воспитания трудящихся. Минск, 1986 и др.

Станаўленне і развіццё сродкаў масавай інфармацыі, сістэмы мастацкай культуры, дзейнасць мастацкіх і культурна-асветных устаноў па эстэтычнаму выхаванню працоўных асвятляецца ў манаграфіях С.Марцалева²⁶. Ідэалагічная і арганізацыйная дзейнасць КП(б)Б па станаўленню і развіццю ў рэспубліцы кінамастацтва разглядаецца ў працы В.Смалья²⁷. Пытанні культурнага будаўніцтва на вёсцы, выхавання сялянства ў духу сацыялістычнай ідэалогіі даследуюцца ў работах В.Сафонавай, М.Касцюка, К.Маскоўкінай²⁸. Параўнальны аналіз сацыяльна-культурнага развіцця БССР з іншымі рэспублікамі даследуе Л.Лыч²⁹. У гэтых і іншых работах³⁰ утрымліваецца багаты фактычны матэрыял па розных накірунках культурнага будаўніцтва ў першыя дзесяцігоддзі савецкай улады. Характэрным для іх з'яўляецца прапаганда станоўчага вопыту і абмежаваны паказ праблемаў, супярэчнасцяў, складанасцяў культурнага развіцця, асабліва калгаснай вёскі. У гэтыя гады працягвалася работа па вывучэнню розных аспектаў дзейнасці вышэйшай і агульнаадукацыйнай школы³¹. Гэтай галіне культуры прысвечаны манаграфіі М.Красоўскага, У.Навіцкага і Я.Новіка, Л.Дразда, Н.Васілеўскай, Н.Красновай, М.Мінкевіча, П.Лапца і інш. Ва ўказаных працах грунтоўна даследуецца працэс стварэння і развіцця савецкай сістэмы адукацыі, дзейнасць КП(б)Б, савецкіх органаў, камсамола ў гэтай сферы. Тым не менш многія пытанні раскрываюцца спрошчана, без аналізу праблемаў, цяжкасцяў і дапушчальных памылак, з пазіцыі класавага падыходу і прынцыпу партыйнасці.

²⁶ Марцелев С.В. На путях строительства социализма. Печать Белоруссии в 1926-1937 гг. Минск, 1972; Ён жа. К духовному расцвету. Исторический опыт развития белорусской советской культуры. Минск, 1974; Ён жа. Художественная культура на современном этапе. Минск, 1978 і інш.

²⁷ Смалья В.И. Сквозь призму десятилетий: О политике КП(б)Б в области киноискусства в 20-30-е годы. Минск, 1980.

²⁸ Сафонова О.В. Культурное строительство в белорусской деревне в период построения социализма (1926-1937 гг.). Минск, 1978; Костюк М.П. Идеино-политическое воспитание крестьянства. Из опыта работы Компартии Белоруссии в период строительства социализма (1926-1937 гг.). Минск, 1979; Московкина Е.В. Культурное строительство в белорусской деревне: (Из опыта КПБ). Минск, 1983 і інш.

²⁹ Лыч Л.М. Ликвидация экономического и социально-культурного неравенства союзных республик. На примере Белорусской ССР (1917-1941 гг.). Минск, 1987.

³⁰ Ешин С.З. Развитие культуры в БССР за годы советской власти. Минск, 1970; Братское сотрудничество Белорусской ССР с союзными республиками. Минск, 1974; Культурное строительство в Белорусской ССР. Минск, 1979 і інш.

³¹ Красовский Н.И. Высшая школа Советской Белоруссии. 2-е изд., перераб. и доп. Минск, 1972; Новицкий В.И., Новик Е.К. Участие Ленинского комсомола Белоруссии в борьбе за подъем народного образования (1920-июнь 1941 гг.). Минск, 1979; Дрозд Л.Н. Развитие средней общеобразовательной школы в Белоруссии. 1917-1941. Минск, 1986; Василевская Н.В. Формирование производственно-технической интеллигенции БССР. 1921-1941 гг. Минск, 1986. Краснова Н.Г. Партийнае кіраўніцтва

Праблемы культурнага развіцця знайшлі адлюстраванне ў абагульняючых працах, прысвечаных гісторыі беларускага народу. У 3-5 тамах пяцітомнай працы “Гісторыя Беларускай ССР”³² на багатым фактычным матэрыяле раскрываецца работа, якая праводзілася ў рэспубліцы ў 20-30-я гады па ліквідацыі непісьменнасці і малапісьменнасці насельніцтва, стварэнню і дзейнасці савецкай сістэмы адукацыі. Значнае месца адведзена даследаванню пытанняў развіцця літаратуры і мастацтва. Але складаны і супярэчлівы працэс культурнага будаўніцтва не выходзіў за межы афіцыйна зацверджанай метадалогіі, суправаджаўся штампамі-высновамі, якія былі характэрныя як для беларускай, так і ўсёй савецкай гістарыяграфіі. У прыватнасці, адзначаючы поспехі ў культурным будаўніцтве за гады перадавааных пяцігодак, рабілася выснова, што “БССР наблізілася да завяршэння культурнай рэвалюцыі. Яе найбольш важныя задачы да 1941 г. у асноўным былі выкананыя. У выніку творчага засваення лепшых дасягненняў мінулага і стварэння новых духоўных каштоўнасцяў склалася новая, сацыялістычная культура, ідэйнай асновай якой стаў марксізм-ленінізм. Стаўшы на пазіцыі метаду сацыялістычнага рэалізму, паспяхова развівалася беларуская літаратура і мастацтва”³³. Яшчэ большай ідэалагізаванасцю характарызаваліся сюжэты культурнага будаўніцтва ў калектыўных работах, прысвечаных гісторыі КПБ, прафсаюзаў, камсамола³⁴.

Яксна новым асэнсаваннем праблемаў нацыянальна-культурнага развіцця азнаменаваўся канец 80-х – 90-я гады. Пачынаючы з канцэпцыі “дэфармацыі сацыялізму”, беларуская гістарыяграфія ў далейшым адышла ад старых догмаў і стэрэатыпаў пры ацэнцы развіцця грамадства ў савецкія гады. Даследчыкі зыходзілі з таго, што з канца 20-х гадоў у СССР, у тым ліку і Беларусі, пачалося фармаванне таталітарнага палітычнага

народнай асветай. Мінск, 1970; Минкевич М.Г. На пути к всеобщему среднему образованию. Минск, 1976; Ён жа. Общеобразовательная школа Белорусской ССР на современном этапе. Минск, 1978; Лапец П.Д. Партийная организация школы. Минск, 1977; Новик Е.К., Новицкий В.И. Ленинский комсомол Белоруссии – общеобразовательной школе. Содержание, формы и методы работы по обучению и коммунистическому воспитанию молодежи (1941-1980 гг.). Минск, 1982 і інш.

³² Гісторыя Беларускай ССР у пяці тамах. Т. 3. Перамога Вялікай Кастрычніцкай сацыялістычнай рэвалюцыі і пабудова сацыялізму ў БССР (1917-1937 гг.). Мінск, 1973; Т. 4. Беларусь напярэдадні і ў гады Вялікай Айчыннай вайны Савецкага Саюза (1938-1945 гг.). Мінск, 1975; Т. 5. Беларуская ССР у перыяд стварэння развітога сацыялізма і будаўніцтва камунізма (1945-1974 гг.). Мінск, 1975.

³³ Гісторыя Беларускай ССР. Т. 4. С. 52.

³⁴ Очерки истории Коммунистической партии Белоруссии в 2-х частях. Ч.1 (1883-1920). Минск, 1967; ч. II (1921-1966). Минск, 1967. Очерки истории профсоюзов Белоруссии (1905-1969 гг.). Минск, 1970; Очерки истории ленинского комсомола Белоруссии. Минск, 1975.

рэжыму, які канчаткова ўсталяваўся ў пачатку 30-х гадоў. Ён выключаў свабоднае развіццё культуры шляхам ідэалагічнага ўціску, дэкларавання права партыйнага кіраўніцтва літаратурай і мастацтвам.

Значны ўклад у распрацоўку праблемаў фармавання і развіцця беларускай культуры на працягу дзесяці стагоддзяў, у тым ліку і ў гады савецкай улады, унесла работа Л.Лыча і У.Навіцкага³⁵. Выкарыстоўваючы новыя архіўныя матэрыялы, выданні беларускай эміграцыі, упершыню ў айчынной гістарыяграфіі зроблена спроба паказаць складанасць і супярэчлівасць працэсаў нацыянальна-культурнага развіцця, прааналізавана ідэйна-палітычная барацьба, якая ў канцы 20-х гадоў вылілася ў жорсткі кантроль у сферы культуры. Умяшанне партыйна-дзяржаўных структураў у творчы працэс прывяло да жорсткага ідэалагічнага ўціску, рэпрэсій супраць інтэлігенцыі, якія набылі асабліва жахлівы характар у сярэдзіне 30-х гадоў.

Поспехі нацыянальна-культурнага адраджэння 20-х гадоў, прычыны яго скасавання, разгортванне палітыкі русіфікацыі ў наступныя перыяды развіцця савецкага грамадства разглядаюцца ў работах Л.Лыча³⁶.

Спецыяльная калектыўная манаграфія прысвечана ролі Інбелкульту ў правядзенні палітыкі беларусізацыі³⁷. Аўтары падкрэсліваюць, што першая нацыянальная навуковая ўстанова ў сваёй дзейнасці вывучала асаблівасці гістарычнага развіцця беларускага народу, яго традыцыі, культуру, ступень навуковай распрацаванасці мовы. З 1 студзеня 1929 г. Інбелкульт быў рэарганізаваны ў Беларускаю Акадэмію навук (БАН). Асаблівасці яе развіцця ў перадваенны час даследуюцца М.Токаравым³⁸. Стан навукі ў пасляваенны перыяд, падрыхтоўка навуковых кадраў асвятляецца ў работах Г.Карзенкі³⁹. Фармаванне мастацкай інтэлігенцыі БССР у 20-30-я гг., складанасці яе ўзаемаадносін з уладай знайшлі асвятленне ў манаграфіі Э.Яршовай⁴⁰. Падрыхтоўка кадраў з пазіцый новых падыходаў у гістарычнай навуцы даследуецца ў работах, прысвечаных гісто-

³⁵ Лыч Л., Навіцкі У. Гісторыя культуры Беларусі. Мінск, 1986; Іх жа. Гісторыя культуры Беларусі. Выд. другое, дапоўненае. Мінск, 1987.

³⁶ Лыч Л.М. Рэформа беларускага правапісу 1933 года: ідэалагічны аспект. Мінск, 1993; Яго ж. Беларуская нацыя і мова. Мінск, 1994; Яго ж. Беларусізацыя 20-х гадоў // Маладосць. 1995. № 11; Яго ж. Беларусізацыя. Маладосць. 1995. № 12 і інш.

³⁷ Інстытут беларускай культуры. Мінск, 1993.

³⁸ Токарев Н.В. Академия наук Белорусской ССР: Годы становления и испытаний (1929-1945 гг.). Москва, 1988.

³⁹ Корзенко Г.В. Научная интеллигенция Беларуси в 1944-1990 гг. (Подготовка, рост, структура). Минск, 1995; Яго ж. Подготовка научных кадров в Беларуси. Взгляд сквозь годы. Минск, 1998.

⁴⁰ Ершова Э.Б. Исторические судьбы художественной интеллигенции Белоруссии (1917-1941 гг.). Москва, 1994.

рыі асобных ВНУ⁴¹. Дзейнасць інтэлігенцыі Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны раскрываецца ў манаграфіі У.Кузьменкі⁴².

Новым накірункам даследаванняў гісторыі культуры, правядзенне якіх стала магчымым пасля зыходу з палітычнай арэны КПСС-КПБ, сталі палітычныя рэпрэсіі 20 – 50-х гадоў. Механізм уздзеяння сталінскага рэпрэсіўнага рэжыму на нацыянальна свядомаму, незалежна думваючую інтэлігенцыю пад сцягам барацьбы з “нацыянал-дэмакратызмам” раскрываецца ў даследаваннях У.Адамушкі і У.Міхнюка⁴³, калектыўных работах, прысвечаных гэтай праблеме⁴⁴. Разам з тым, у беларускай постсавецкай гістарыяграфіі робіцца спроба абяліць антычалавечую дзейнасць сталінскага таталітарнага рэжыма. Гэта ў першую чаргу тычыцца манаграфіі А.Залесскага⁴⁵. На яго думку, “у 1937-1938 гг. была разгромлена апошняя буйная бухарынска-рыкаўская апазіцыя ў УКП (б). Наступныя жалобныя ўрокі гісторыі паказалі, што поўным разгромам антысацыялістычнай апазіцыі І.В.Сталін забяспечыў далейшае істотнае развіццё савецкага ладу ў нашай краіне яшчэ больш чым на пяцьдзясят гадоў”⁴⁶.

З кожным годам беларуская постсавецкая гістарыяграфія папаўняецца работамі, прысвечанымі прадстаўнікам беларускай культурнай эліты, якія прымалі актыўны ўдзел ў распрацоўцы і ажыццяўленні нацыянальна-культурнай палітыкі 20-х гадоў. Палітычная і грамадская дзейнасць вядомых дзяржаўных і палітычных дзеячоў, работнікаў культуры, імёны якіх былі невядомыя некалькім пакаленням беларусаў, асвятляецца ў калектыўным выданні⁴⁷, работах І.Ігнаценкі і А.Караля, А.Мяснікова, Н.Васілеўскай, Я.Янушкевіча, П.Брыгадзіна і І.Мацяса, М.Ількевіча.⁴⁸

⁴¹ Шишко Е.И., Ключарев А.А., Кубарко А.И. Минский ордена Трудового Красного Знамени государственный медицинский институт: (К 70-летию). Минск, 1991; Белорусская сельскохозяйственная академия. Краткий очерк истории и деятельности. Минск, 1999 і інш.

⁴² Кузьменко В.И. Советская интеллигенция в партизанском движении в Белоруссии. 1941-1944 гг. Минск, 1991.

⁴³ Адамушка У.І. Палітычныя рэпрэсіі 20-50-х гадоў на Беларусі. Мінск, 1994; Міхнюк У.М. Арыштаваць і выслаць: Дакументальны нарыс пра Алеся Дудара. Мінск, 1996.

⁴⁴ Возвращенные имена. Сотрудники АН Беларуси, пострадавшие в период сталинских репрессий. Минск, 1992; Антон Луцкевич: Материалы следственного дела НКВД БССР. Минск, 1997; Палітычныя рэпрэсіі на Беларусі ў XX стагоддзі: Матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі (Мінск, 27-28 марта 1998 г.) Мінск, 1998; Боль людская. Минск, 1999 і інш.

⁴⁵ Залесский А.И. И.В.Сталин и коварство его политических противников. Книга первая. Минск, 1999.

⁴⁶ Залесский А.И. И.В.Сталин и коварство его политических противников. Книга первая. Минск, 1999. С. 321.

⁴⁷ Сыны і пасынкi Беларусі. Мінск, 1996.

⁴⁸ Ігнаценка І., Кароль А. Усевалад Ігнатоўскі і яго час. Мінск, 1993; Мяснікоў А.Ф. Нацдэмы. Мінск, 1993; Васілеўская Н.У. Абвінавачваецца ў нацыянал-дэмакратызме (пра наркома асветы Беларусі

Палітычнае і культурнае жыццё БССР у 20-30-я гг. знайшло адлюстраванне ў працах Р.Платонава⁴⁹. Апроч змястоўных матэрыялаў яны змяшчаюць унікальныя архіўныя дакументы, што надае гэтым работам крыніцазнаўчы характар.

Культурная палітыка савецкай улады ў першыя гады НЭПа даследуецца ў манаграфіі М.Бяспалай⁵⁰. Насуперак стэрэатыпу беларускай гістарыяграфіі аўтар робіць вывад, што новая культурная палітыка бальшавікоў не ўспрымалася вяскоўцамі па прычыне адыходу яе ад агульначалавечых духоўных і маральных каштоўнасцяў, ад устойлівых формаў традыцыйнай культуры. Яна насаджалася мітынгамі, сходамі, лекцыямі, разнастайнымі масавымі кампаніямі⁵¹.

Моўная палітыка ў БССР, а затым у Рэспубліцы Беларусь раскрытая ў зборніку⁵², куды ўвайшлі артыкулы, даследаванні, дакументальныя матэрыялы. Яны распавядаюць аб гаротным стане беларускай мовы, які склаўся ў цывілізаванай еўрапейскай краіне ў канцы 20 ст. Даследаванню эвалюцыі дзяржаўнай культурнай палітыкі ў другой палове 20 ст., раскрыццю асноўных тэндэнцый развіцця міжнародных культурных сувязяў Беларусі з краінамі Цэнтральнай і Заходняй Еўропы прысвечана манаграфія В.Шадурскага⁵³.

Аб'ектыўнасцю вызначаецца даследаванне, прысвечанае гісторыі канфесій на Беларусі з канца 18 ст. да сучаснасці⁵⁴. Плённая праца з першакрыніцамі дазволіла аўтарам абвергнуць такія штампы, як “рэлігія адмірае ў сацыялістычным грамадстве”, “у СССР існавала сапраўдная свабода сумлення” і інш. У аўтарскіх высновах адзначаецца, што свабода веравызнання ў бальшавіцкім разуменні – гэта ўмяшанне ў канфесійныя справы, гвалтоўнае закрыццё храмаў, рэпрэсіі супраць святароў і вернікаў, прымітыўная і прымусовая атэістычная прапаганда.

А.В.Баліцкага). Мінск, 1995. Янушкевіч Я.Я. Неадменны сакратар Адраджэння. Мінск, 1995; Брыгадзін П.Л., Мацяс І.Д. У.М. Ігнатоўскі: палітычны дзеяч, вучоны. Мінск, 1998.

⁴⁹ Платонаў Р.П. Палітыкі. Ідэі. Лёсы: Грамадскія пазіцыі ва ўмовах нарастання ідэалагічнага дыктату ў Беларусі 20-30-х гадоў. Мінск, 1996; Яго ж. Лёсы: Гісторыка-дакументальныя нарысы аб людзях і малавядомых падзеях духоўнага жыцця ў Беларусі 20-30-х гадоў. Мінск, 1998.

⁵⁰ Бяспалая М. А. Беларуская вёска ў першыя гады НЭПа (1921-1923 гг.) Мінск, 1999.

⁵¹ Бяспалая М. А. Беларуская вёска ў першыя гады НЭПа (1921-1923 гг.) Мінск, 1999. С. 226, 227.

⁵² Аняменне. З хронікі знішчэння беларускай мовы. Вільня, 2000.

⁵³ Шадурскі В. Культурныя сувязі Беларусі со странами Центральной и Западной Европы (1945-1990 гг.). Мінск, 2000.

⁵⁴ Канфесіі на Беларусі. (Канец XVIII-XX ст.). Мінск, 1999.

Беларуская гістарыяграфія 90-х гадоў папоўнілася шэрагам калектыўных работ, у якіх разглядаецца культурнае жыццё беларускага народа ў 20 ст. Багаты матэрыял па развіццю культуры і навукі пачатку 20 стагоддзя ўтрымліваецца ў калектыўнай манаграфіі “Очерки истории науки и культуры Беларуси IX – начало XX в.”⁵⁵

Новымі падыходамі да асвятлення праблемы вызначаюцца “Нарысы гісторыі Беларусі”⁵⁶. Аўтарам удалося аб’ектыўна паказаць развіццё культуры 20 ст. Аналізуюцца недахопы, пралікі, складанасці, і, у першую чаргу, палітычныя рэпрэсіі супраць беларускай інтэлігенцыі. Да грамадскасці была даведзена падвіжніцкая дзейнасць шэрагу прадстаўнікоў навукі і культуры, імёны якіх доўгія гады замоўчваліся па прычыне залічэння да “ворагаў” народа.

У іншым ключы гэтыя складаныя праблемы разглядаюцца аўтарскім калектывам дапаможніка для студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў “Гісторыя Беларусі”⁵⁷. Прычыны рэпрэсіяў супраць “інтэлекта нацыі” аўтарамі бачацца не ў сталінскай тэорыі абвастрэння класавай барацьбы па меры прыбліжэння да сацыялізму, не ў стварэнні “троек” і спецыяльных нарадаў, вяршыўшых суд над ахвярамі, не ў дзейнасці шырокай сеткі лагераў для зняволеных пад кіраўніцтвам сумнавядомага ГУЛАГа, а ў паводзінах людзей, якія не вытрымліваючы ідэалагічнага ўціску, рабілі ўсё дзеля таго, каб застацца жыць. “Да цяперашняга часу не выяўлены сапраўдныя прычыны рэпрэсій, - адзначаецца ў дапаможніку. - Амаль нічога не гаворыцца (ці гаворыцца мала) пра даносы, паклёпы, бесчалавечнасць, кар’ерызм вельмі многіх дзеячаў культуры...”⁵⁸ З гэтага вынікае, што прычынай рэпрэсій з’яўляліся даносы, паклёпы, якія запаланілі грамадскае жыццё 30-х гадоў. Але на самой справе, гэта была не прычына, а наступствы вакханалій, якія разгарнуліся з пачатку 30-х гадоў пад кіраўніцтвам І.Сталіна.

Абвяшчэнне незалежнасці Беларусі адкрыла новы этап у даследаванні яе гісторыі і культуры за мяжой. Устанаўленне дыпламатычных адносін, адкрыццё пасольстваў узмацніла цікавасць да Беларусі з боку дзяржаўных і палітычных структураў, навуковай грамадскасці замежных дзяржаваў. У англамоўнай літаратуры сярод даследчыкаў беларускай

⁵⁵ Очерки истории науки и культуры Беларуси IX- начала XX в. Минск, 1996.

⁵⁶ Нарысы гісторыі Беларусі ў 2-х частках. Частка I. Минск, 1994; Частка II. Минск, 1995.

⁵⁷ Гісторыя Беларусі. Ч. 2. Люты 1917-1997 гг. Минск, 1998.

⁵⁸ Гісторыя Беларусі. Ч. 2. Люты 1917-1997 гг. С. 179.

праблематыкі найбольш вядомы ўраджэнец Беларусі Янка Запруднік, які пражывае ў ЗША. У 1993 г. у гэтай краіне выйшла з друку яго кніга “Беларусь на гістарычных скрыжаваннях”. У 1996 г. яна была перакладзеная на беларускую мову⁵⁹.

Актыўна фармуецца навуковая школа па праблемах беларускай гісторыі ў Германіі і ў Аўстрыі. Па гэтай тэматыцы працуюць больш 10 даследчыкаў. Прадстаўляе цікавасць работа навуковага супрацоўніка ўніверсітэта ў Канстанцы (ФРГ) Райнера Лінднера⁶⁰.

Узмацнілі работу па даследаванні культуры Беларусі беларускія навукоўцы з Польшчы. У першую чаргу трэба адзначыць працы Гелены Глагоўскай⁶¹ і Яўгена Мірановіча⁶².

Такім чынам, гісторыкамі Беларусі зроблена вялікая праца па вывучэнню гісторыі культуры 20 ст. Тым не менш, патрэбна арганізацыя навуковай працы па пашырэнню і паглыбленню даследаванняў, стварэнню задзелаў для напісання ў будучым шматтомнай гісторыі культуры Беларусі, як гэта робіцца на Украіне, іншых краінах былога СССР. Давядзецца дэталева акрэсліць асноўныя этапы культурнага развіцця, іх характэрныя асаблівасці. Чакаюць даследавання такія праблемы, як структурная паўната беларускай культуры па тых ці іншых этапах гістарычнага развіцця, асаблівасці беларускай культуры, нацыянальная псіхалогія і менталітэт, уклад беларускай культуры ў скарбонку еўрапейскай і святовай культуры.

---

⁵⁹ Запруднік Я. Беларусь на гістарычных скрыжаваннях. Мінск, 1996.

⁶⁰ Lindner R. Historiker und Herrschaft. Nationsbildung und Geschichtspolitik in Weißrußland im 19. und 20. Jahrhundert. München, 1999.

⁶¹ Helena Głogowska. Białoruś 1914-1929. Kultura pod presją polityki. Białystok, 1996

⁶² Мірановіч Яўген. Навейшая гісторыя Беларусі. Беласток. 1994.

**АНТЫСАВЕЦКІЯ ВАЕННА-ПАЛІЦЭЙСКІЯ ФАРМАВАННІ НА
ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ Ў ДРУГОЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЕ:
СТАН І ПЕРСПЕКТЫВЫ ДАСЛЕДАВАННЯ**

Праблема супрацоўніцтва савецкіх людзей і насельніцтва акупаваных фашыстамі краінаў са службамі і ведамствамі гітлераўскай Германіі, як і праблема калабарацыянізму ўвогуле да сённяшняга часу з’яўляецца адной з самых складаных у навейшай гісторыі. Дыскусіі выклікае не толькі сам феномен супрацоўніцтва, але і навуковыя вызначэнні, якімі карыстаюцца даследчыкі пры яго вывучэнні. Відавочна, што па шэрагу прычын разглядаемая намі тэма не атрымала, ды па сутнасці і не магла атрымаць, належнага навуковага асвятлення ў савецкай гістарыяграфіі. Галоўнай прычынай было тое, што яна адносілася да ліку забароненых. Савецкая гістарыяграфія падзеяў Другой сусветнай вайны тлумачыла іх з пэўных ідэалагічных пасылак, і там не знаходзілася месца для паказу такіх з’яваў, як калабарацыянізм і ўдзел насельніцтва ў антысавецкіх ваенных фармаваннях, а тым больш не дазвалялася гаварыць аб наяўнасці антысавецкага руху ці шырокіх антысавецкіх настрояў сярод насельніцтва часова захопленых гітлераўцамі тэрыторый. Для таго, каб зразумець з’яву калабарацыі, супрацоўніцтва савецкага насельніцтва з нямецкімі захопнікамі, яе прычыны, характар, маштабы і ролю, неабходна ўлічваць як палітычныя, так і духоўныя фактары нацыянальнага гістарычнага працэсу, сацыяльна-класавыя і псіхалагічныя перадумовы фармавання рускага, украінскага, беларускага, літоўскага, латышкага і іншых нацыянальна-вызваленчых рухаў.

Адной з галоўных прычынаў закрытасці гэтай праблемы для савецкіх даследчыкаў было тое, што для савецкай улады яна з’яўлялася перш за ўсё праблемай палітычнай. Рабілася ўсё магчымае, каб усяляк яе прыхаваць і прадставіць праціўнікаў рэжыму як звычайных здраднікаў, пераўтварыць гэтую праблему ў крымінальную. Імя Уласава і яго папличнікаў у савецкіх пасляваенных публікацыях з моманту абвесткі пра суд і вынясенне смяротнага прысуду дванаццаці здраднікам Радзімы “за актыўную шпіёнскую, дыверсійную і тэрарыстычную дзейнасць” не ўпаміналася да сярэдзіны 50-х гадоў. Дастаткова адзначыць, што нават у выдадзенай у час хрушчоўскай адлігі афіцыйнай гісторыі Вялікай Айчыннай вайны толькі адным радком сказана аб баязлівасці і здрадзе Уласава, якія прывялі да знішчэння 2-й Ударнай арміі на Волхаўскім фрон-

це¹, і ні слова – пра існаванне антысавецкіх ваенных і паліцэйскіх фармаванняў у складзе нямецкай арміі.

Сітуацыя пачала змяняцца ў сярэдзіне 50-х гадоў, калі па амністыі 1955 г. з лагераў былі выпушчаны тыя, хто служыў у гэтых фармаваннях². Лінія партыі па пытанню далейшага абыходжання з “власовщиной” была выкладзена 27 кастрычніка 1959 г. у артыкуле “Именем солдата” галоўнага рэдактара “Литературной газеты” С.С.Смірнова. Артыкул, хоць ацэнкі і вызначэнні “ўласаўцаў” адпавядалі ў ім агульна прынятым клішэ (“РОА – банда здраднікаў, падонкі без гонару і сумлення”), цікавы прызнаннем Смірнова, што ў сваёй большасці яны былі непрымірымі ворагамі “нашего строя и нашего государства”³. Гэта было, па сутнасці, першым прызнаннем іх палітычнымі праціўнікамі сістэмы, прызнаннем уласаўскага руху **палітычнай праблемай**. І таму ў далейшым было зроблена ўсё магчымае, каб ачарніць Уласава, Рускі Вызвольны Рух⁴, а таксама нацыянальныя рухі, якія існавалі ў гады вайны (украінскі, беларускі, польскі, літоўскі, латышскі, эстонскі і г.д.). Актывізацыя гэтай працы была вельмі “актуальнай” у сувязі з пашырэннем актыўнасці замежнай публіцыстыкі па асвятленню “ўласаўскага руху” і нацыянальных рухаў, з распаўсюджваннем у замежнай гістарыяграфіі тэзы аб г.зв. “рускім шанцы”, аб “трэцяй сіле”, аб Рускім Вызвольным Руху, аб дзейнасці на баку немцаў шэрагу антысавецкіх фармаванняў. Інфармацыя пра гэтыя публікацыі (часам і самыя публікацыі) рознымі шляхамі прасочвалася ў краіну. Найбольш давераныя маглі пазнаёміцца з імі ў спецсховішчах. З’яўленне “Архіпелага ГУЛАГ” А.Салжаніцына⁵ было сапраўднай “мінай запаволенага дзеяння”, якая ўзарвала ўсе звыклія дасюль клішэ. Савецкія людзі даведваліся пра змест рамана па перадачах “варожых галасоў” і са шматлікіх адказаў “літаратурнаму ўласаўцу”⁶.

¹ История Великой Отечественной войны Советского Союза. В 6-ти т. Т. 2. Москва, 1961. С. 470.

² Указ Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР ад 17.09.1955 г. аб амністыі савецкіх грамадзянаў, якія ў час вайны супрацоўнічалі з немцамі. Здраднікамі фактычна лічыліся і ваеннапалонныя, але амністыя іх не датычылася. І толькі праз год, 29 чэрвеня 1956 г. ЦК КПСС і Савет Міністраў СССР прынялі пастанову “Об устранении последствий грубых нарушений законности в отношении бывших военнопленных и членов их семей”.

³ Смирнов С. Именем солдата // Литературная газета. 27 октября 1959.

⁴ Гл.: Хоффман И. История власовской армии. Париж, 1990. С. 263-314.

⁵ Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. Париж, 1974.

⁶ Гл.: Жилин П. Как Солженицын воспел предательство власовцев // Известия. 29 января 1974.

Каб паказаць “сапраўдны твар” здраднікаў, было дадзена слова савецкай юрыспрудэнцыі. У 60 – 70 гады былі надрукаваны чатыры дакументальныя матэрыялы пра суд над Уласавым⁷, у якіх праводзілася думка, што Уласаў прадаўся немцам, што ўласаўскі рух не што іншае, як звычайная здрада сваёй Бацькаўшчыне, якая не можа быць даравана⁸. Зразумела, што інфармацыя па гэтых пытаннях насіла накіраваны і дазіраваны характар. Наступны ўсплеск публікацыі дакументальных сведчанняў па праблеме адбыўся ў канцы 80-х - пачатку 90-х г., калі ў “Ваенна-гістарычным часопісе” была змешчаная серыя публікацый з мэтай паказаць, абапіраючыся на архіўныя матэрыялы следства і суда, у адпаведным свеце Уласава і Рускі Вызвольны Рух⁹, а таксама дзейнасць нацыянальных антысавецкіх фармаванняў на баку Германіі¹⁰.

На пачатку 90-х гадоў, у сувязі з развалам СССР рэзка змяніліся акцэнтны ў ацэнцы гістарычнага месца і ролі Рускага Вызвольнага Руху, нацыянальных памкненняў прадстаўнікоў нацыі і народнасцяў былога СССР падчас Другой сусветнай вайны. У прыбалтыйскіх рэспубліках былыя легіянеры былі фактычна рэабілітаваныя. Тое ж самае адбылося з АУН-УПА на Украіне. Вялізная колькасць літаратуры аб РОА і ўласаўскім руху, дзейнасці казацкіх і нацыянальных фармаванняў у складзе Вермахта з’явілася ў

⁷ Гл.: Титов Ф. «Дело Власова и других» // На страже социалистической законности. Москва, 1968. С. 372-390; ён жа. Клятвопреступники // Неотвратимое возмездие. Москва, 1973. С. 214-234; 2-е изд. Москва, 1979. С.180-196; Тишков А.В. Предатель перед Советским судом // Советское государство и право. 1973. № 2. С. 89-98; Самойлов Д.М. Суд над предателями // Верховный суд СССР. Москва, 1974. С. 371-380; Чистяков Н.Ф. На страже социалистической законности. Москва, 1968.

⁸ “Судебный процесс над Власовым и его соучастниками по тяжчайшим преступлениям перед Родиной обнажил все убожество тех, кто из тщеславия, карьеристских побуждений или по трусости, ради шкурных интересов ревностно служил лютому врагу человечества – германскому фашизму, залившему кровью советского народа нашу священную землю. Советский суд наказал отступников сурово, но справедливо. Изменники Родины, поднявшие руку на свой народ в годы суровых испытаний, не имеют права на жизнь” (Неотвратимое возмездие. Москва, 1973. С. 214-234; 2-е изд. Москва, 1979. С. 196.).

⁹ Катусев А.Ф., Оппоков В.Г. Иуды. Власовцы на службе у фашизма // Военно-исторический журнал (ВИЖ). 1990. № 6. С. 68-81; Яныж. Движение, которого не было, или история власовского предательства // ВИЖ. 1989. № 4. С. 18-28; № 7. С. 12-20; № 9. С. 45-51; № 12. С. 31-41; Решин Л.Е. “Wlassow-Aktion”, или Как германское командование пыталось разложить Советскую Армию и ее тыл в 1941-1945 гг. (По материалам и документам вермахта, СС и СД) // ВИЖ. 1992. № 3. С. 22-25; Решин Л.Е. Степанов В.С. Судьбы генеральские... // ВИЖ. 1992. № 10-12; 1993. № 1-3, 5.

¹⁰ Алов Г.Г. Палачи // ВИЖ. 1990. № 12. С. 18-21; Литвин Г.А. Крымско-татарские формирования: документы третьего рейха свидетельствуют // ВИЖ. 1991. № 3. С. 89-95; Семин Ю.Н., Старков О.Ю. Кавказ. 1942-1943 годы: героизм и предательство // ВИЖ. 1991. № 8. С. 35-43; Крикунов В.П. Под угрозою расстрела или по доброй воле? О формировании в годы войны немецко-фашистским командованием национальных частей из числа военнопленных РККА и изменников Родины // ВИЖ. 1994. № 6. С. 41-44; Ямпольский В.П. «Муеульманская плаха» для России // ВИЖ. 1996. № 5. С.24-31 і інш.

расійскім друку¹¹. Адначасова пачалі з'яўляцца публікацыі дакументаў і матэрыялаў, навуковыя артыкулы і кнігі, у якіх уласаўскі рух разглядаецца як частка Рускага Вызвольнага Руху (РОД). Факты, якія прыводзіліся ў публікацыях, нярэдка былі супярэчлівыя, а спектр ацэнак выявіў розныя погляды і падыходы: ад звыклых традыцыйна адмоўных, выкрывальна-абвінаваўчых да спробаў паставіць пад сумненне ўстойлівыя стэрэатыпы і ўхвалення дзейнасці тых, хто ваяваў супраць савецкай сістэмы.

Сярод найбольш значных працаў гэтага накірунку па даследуемай намі праблеме неабходна адзначыць калектыўную працу “Матэрыялы по истории Русского освободительного движения”, якая прадстаўляе сабой серыю зборнікаў артыкулаў, дакументаў і ўспамінаў, падрыхтаваных грамадскай арганізацыяй “Архівам РОА” пад агульнай рэдакцыяй А.В.Акарокава. Ужо выйшла чатыры выпускі¹². Цікавы матэрыял утрымліваюць публікацыі маладога даследчыка з Санкт-Пецярбурга К.М.Аляксандрава¹³. Праблема стала асвятляцца і ў афіцыйных расійскіх выданнях, дзе ўпершыню зроблена спроба даць новую ацэнку прычынаў таго, чаму савецкія людзі бралі такія актыўны ўдзел у супрацоўніцтве з захопнікамі. У гэтай сувязі неабходна адзначыць фундаментальную абагульняючую працу расійскіх гісторыкаў “Великая Отечественная война 1941-1945. Военно-исторические очерки.”¹⁴. Як бачым, нават кароткі агляд сучаснай расійскай гістарыяграфіі паказвае, што ў ёй прысутнічае шырокі спектр поглядаў на праблему калабарацыі і супрацоўніцтва насельніцтва СССР з нямецкімі захопнікамі, якія адлюстроўваюць, як пазіцыі супрацьлеглых бакоў, так і ў пэўнай ступені погляды на яе трэцяга боку.

Пэўныя напрацоўкі ў даследаванні гісторыі антысавецкіх ваенных і паліцэйскіх фармаванняў былі і ў беларускай савецкай гістарыяграфіі. Першым “гісторыкам” гэтай праблемы на Беларусі быў Л.С.Цанава, які змясціў главу “Беларускія буржуазныя нацыяналісты – злейшыя ворагі

¹¹ Ермаченков С.В., Почтарев А.Н. Последний поход власовской армии // Вопросы истории. 1998. № 2. С. 94-104; Пальчиков П.А. История генерала Власова // Новая и новейшая история. 1993. № 2. С. 123-144; Раманичев Н.М. Власов и другие // Вторая мировая война: Актуальные проблемы. Москва, 1995. С. 292-312.

¹² Материалы по истории Русского Освободительного Движения 1941-1945 гг. (Статьи, документы, воспоминания). Под общей ред. А.В.Окорочкова. Вып. 1. Москва 1997; Вып. 2. Москва, 1998; Вып. 3. Москва, 1998; Вып. 4. Москва, 1999.

¹³ Александров К.М. Казачество России в 1941-1943гг.: неизвестные страницы истории // Новый часовой. 1995. № 3. С. 76-95; Ён жа. Восточные войска Вермахта и Вооруженные Силы Комитета Освобождения народов России. (К истории разведывательных и контрразведывательных служб) // Клио. 1999. № 2(8). С. 171-187.

¹⁴ Великая Отечественная война. 1941-1945. Военно-исторические очерки. В 4-х кн. Москва, 1998-1999.

беларускага народу”¹⁵ ў сваёй працы аб усенароднай партызанскай вайне, якая выйшла з друку на рускай і беларускай мовах ў 1949-1951 гг.¹⁶ Хутка пасля выхаду кніжкі Л.Цанава быў арыштаваны. Была забаронена і знікла ў спецсховішчах і яго праца. Аднак ідэалагічныя адзнакі, дадзеныя ў кнізе, яе агульны тон за малым выключэннем захоўваюцца ў айчынной гістарыяграфіі фактычна да сённяшняга часу.

На працягу 50 – 80-х гадоў у шматлікіх навуковых і мемуарных выданнях па гісторыі Беларусі перыяду Вялікай Айчыннай вайны сталі з’яўляцца асобныя новыя звесткі пра стварэнне і дзейнасць Беларускай Народнай Самапомачы, пра Беларускаю Самахову, Беларускі Саюз Моладзі, Беларускаю Цэнтральную Раду (БЦР) і Беларускаю Краёвую Абарону, пра дзейнасць у Беларусі брыгады Гіль-Радзівонава, Рускай Нацыянальна-Народнай Арміі (РННА, Асінторф)¹⁷, РОНА¹⁸, беларускіх, украінскіх і літоўскіх паліцэйскіх, уласаўцах і інш. Звесткі гэтыя насілі ў большасці выпадковы характар і не выходзілі за межы абазначаных Л.Цанавам падыходаў¹⁹. Найбольш значны ўклад у асвятленне тэмы ўносяць працы В.Ф.Раманоўска-

¹⁵ Цанава Л.С. Всенародная партизанская война в Белоруссии против фашистских захватчиков. Ч. II. Минск, 1951. С. 642-852.

¹⁶ Вядома, што па заданню Цанавы кнігу рыхтавала да друку група супрацоўнікаў КДБ. Гл.: М.Ф.Шумейка. Арганізацыя навуковых даследаванняў па гісторыі Беларусі перыяду Вялікай Айчыннай вайны ў 40-я - 90-я гады // Беларусь у гады Вялікай Айчыннай вайны: Праблемы гістарыяграфіі і крыніцазнаўства. Мінск, 1999. С. 15.

¹⁷ Першымі аб іх дзейнасці расказалі былы начальнік БШПР П.З.Калінін і былы начальнік аператыва аддзела БШПР А.І.Бруханаў. Гл.: Калінін П.З. Участие советских воинов в партизанском движении Белоруссии // ВИЖ. 1962. № 10. С. 24-40; Ён жа. Партизанская республика. Москва, 1964; ён жа: Партизанская республика. 3-е перераб. і доп. изд. Минск, 1973; У 1964 г. быў надрукаваны артыкул былога камандзіра партызанскай брыгады «Жалызняк» І.Ф.Ціткова аб пераходзе на бок партызан брыгады Гіля-Радзівонава. (Гл.: Титков И. Выбор оружия: записки партизана // Простор. 1964. № 4. С. 66-86; № 5. С. 78-98). Ціткоў даў вельмі спрошчаную і суб’ектыўную гісторыю гэтага фармавання. Гэта выклікала незадавальненне былога партызанскага чэкіста, беларускага гісторыка К.І.Дамарада, які выступіў з рэцэнзіяй у “Военно-историческом журнале”. Гл.: Доморад К. Так ли должны писаться военные мемуары? // ВИЖ. 1966. № 11. С. 82-93; С.П.Шмуглевский. Рядовые подполья. Минск, 1971.

¹⁸ Лобанок В.Е. В боях за Родину. Минск, 1964; ён жа. Партизаны принимают бой. Минск, 1976.

¹⁹ Краўчанка І. Подпольны бальшавіцкі друк у Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны. Минск, 1950; ён жа. Формы і методы политической работы Компартии Белоруссии в тылу немецко-фашистских захватчиков // Из истории борьбы белорусского народа за Советскую власть и победу социализма. Минск, 1957. С. 200-234; Аблова Р. Это было в Белоруссии (Из истории борьбы молодежи в партизанских отрядах и подполье). Москва, 1957; Партизанская барацьба беларускага народа ў гады Вялікай Айчыннай вайны. Минск, 1959; Лобанок В.Е. В боях за Родину. Минск, 1964; ён жа. Партизаны принимают бой. Минск, 1976; С.П.Шмуглевский. Рядовые подполья. Минск, 1971; Мачульский Р. Страницы бессмертия. Минск, 1972; Калінін П.З. Партизанская республика. Минск, 1973; Сачанка І. Беларускія пісьменнікі супраць буржуазных нацыяналістаў // Польша. 1974. № 10; ён жа. “Хто такія беларускія “патрыёты”?” Минск, 1975; ён жа. Война і публіцыстыка. Минск, 1980; Дамарад К.І. Зрыў нямецка-фашысцкай мабілізацыі ў Беларускаю краёвую абарону // Гісторыя Беларускай ССР. Т. 4. Минск, 1975, С. 382-388.

га²⁰. Самай значнай яго працай па даследуемай намі праблеме з’яўляецца манаграфія “Саўдзельнікі ў злачынствах”, якая выйшла ў 1964 г. Як і праца Цанавы, даследаванне В.Ф.Раманоўскага мае акрэслены спецыфічны кантэкст выкрыцця беларускага нацыяналізму, хаця ў ім ужо адсутнічаюць асобныя штампы сталінскага часу²¹. Кніга В.Раманоўскага ўзняла на новы ўзровень барацьбу з беларускім нацыяналізмам, якая працягвалася на саюзным і рэспубліканскім узроўнях таксама і ў 70 – 80-я гады²². Асобна трэба адзначыць раздзел “Без рода и племени” ў кнізе “Война в тылу врага” (Вып. 1), якая выйшла ў Маскве ў 1974 г.

Вянцом намаганняў беларускіх савецкіх гісторыкаў па вывучэнню гісторыі Беларусі перыяду Другой святовай вайны з’явілася фундаментальная трохтомная праца “Всенародная борьба в Белоруссии против немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны”, якая выйшла з друку ў першай палове 80-х гадоў. Аднак па разглядаемай намі праблеме ў працы пададзены добра вядомы і “ідэалагічна вытрыманы” матэрыял, які не выходзіць за рамкі пануючай лініі. У кнізе нічога не гаворыцца пра ўласаўцаў, пра “ўсходнія” і паліцэйскія батальёны, пра тое, што партызанам у большасці прыходзілася весці барацьбу з казакамі, украінскімі, літоўскімі, латышскімі, беларускімі і іншымі паліцэйскімі і г.зв. “усходнімі” батальёнамі. Усе яны схаваныя ў працы за агульнымі назвамі “немцы”, “гітлераўцы”, “фашысты”, “карнікі” і г.д.

Падводзячы кароткі агляд беларускай савецкай гістарыяграфіі, можна зрабіць выснову, што па ідэалагічным прычынам тэма калабарацыі, супрацоўніцтва насельніцтва СССР з акупантамі або замоўчвалася або асвятлялася аднабакова і тэндэцыйна. Гэта праяўлялася ў жаданні схваць маштабы супрацоўніцтва і яго прычыны, сацыяльны і нацыянальны склад удзельнікаў, а таксама ў імкненні паказаць, што ўсё, што адбывалася, было інспіравана немцамі. Сам тэрмін калабарацыянiзм (калаба-

²⁰ Романовский В.Ф. Немецко-фашистская оккупационная политика и её крах в Белоруссии (1941-1944 гг.). Автореф. дис... докт. ист. наук. Минск, 1974; ён жа. Преступления германского фашизма в Белоруссии // Вторая мировая война. Материалы научной конференции, посвящённой 20-й годовщине победы над фашистской Германией. В 3-х книгах. Кн. 1. Общие проблемы. Москва, 1966. С. 331-336; ён жа. Против фальсификации истории Белоруссии периода Великой Отечественной войны. Минск, 1975; ён жа. Правда истории против фальсификаторов. Минск, 1985; ён жа. Забвению не подлежит. Минск, 1985.

²¹ Письменник Иван Чыгрынаў расказваў аўтару, што гэта быў спецыяльны заказ, у якім прапанавалася ўдзельнічаць яму і яшчэ камусьці з пісьменнікаў, але ён адмовіўся.

²² Гл.: Националисты” – пособия гитлеровцев. Вильнюс. 1970 (На литовском языке)

рацыя, калабарант) прымяняўся толькі пры аналізе гэтай з’явы на Захадзе²³. Трэба мець на увазе, што сам тэрмін “калабарацыянізм” не ёсць ні навуковым, ні юрыдычным, ні нават паліталагічным тэрмінам. Ён не мае дакладнага тлумачэння, што спрыяе яго адвольнаму ўжыванню²⁴.

У той час, калі савецкая гістарыяграфія ўсяляк імкнулася замаўчаць факт існавання шырокага антысавецкага і антысталінскага руху, на Захадзе, у асяроддзі расійскай і савецкай эміграцыі, сярод гісторыкаў і публіцыстаў была іншая тэндэнцыя. Яны імкнуліся ўзняць яго “на шчыт”, паказаць яго палітычны характар, як масавага выступлення супраць савецкай сістэмы. Яшчэ падчас вайны ў эміграцыйным асяроддзі ўзніклі спрэчкі адносна існавання апазіцыі сталінскаму рэжыму сярод савецкага насельніцтва, якое апынулася пад нямецкай акупацыяй. Сярод выдадзеных у 50 – 80-я гады на захадзе навуковых працаў, у якіх у той ці іншай ступені закраналіся асобныя аспекты нашай тэмы, перш за ўсё неабходна адзначыць працу амерыканскага гісторыка Аляксандра Даліна²⁵. Тэзіс аб “згубленым рускім шанцы”, аб наяўнасці так званай “трэцяй сілы”, аб “неразумнай акупацыйнай палітыцы Гітлера”, існаванні на акупаванай тэрыторыі групаў насельніцтва, якія не хацелі прызнаваць ні савецкай улады, ні нямецкіх акупантаў, атрымаў развіццё ў працах Дж.Рэйтлінджэра²⁶, Д.Карова²⁷, Н.Вакара²⁸, К.-Г.Клітмана²⁹, К.Цэнтнера³⁰, В.Брокдорфа³¹.

Аднак найбольш значымі па даследуемай намі праблеме з’яўляюцца працы Іахіма Хофмана аб усходніх легіёнах³² і ўласаўскай арміі³³. Аўтар, на наш погляд, даволі аб’ектыўна паказаў гісторыю Уласава і

²³ Гл.: Виллер Ж. Странная война и предательство Виши /Перевод с фр./ Москва, 1962; Гренье Ф. Герои Шатобриана /Перевод с фр./ Москва, 1960.

²⁴ Гл.: Март Нут. Калябарацыянізм // Спадчына. 1996. № 4. С. 210-218.

²⁵ Dallin A. German Rule in Russia 1941-45. A study in Occupation Policies. London, 1952; 2-е выд. London, 1981.

²⁶ Reitlinger G. A The House Built on sand. The Conflicts of German Policy in Russia 1939-1945. London, 1960. S. 244.

²⁷ Д.Каров. Партизанское движение в СССР в 1941-1945 гг. Мюнхен, 1954. С. 9, 18, 26, 43-45, 80-83, 94.

²⁸ Vakar N.P. Belorussia: the Making of a Nation. A case study. Cambridge, 1956. S.199-200.

²⁹ Klietman K.-G. Die Waffen – SS. Osnabruck, 1965. S. 391.

³⁰ Zentner K. Illustrierte Geschichte des Zweiten Widerstandes in Deutschland und Europa 1933-1945. München, 1966. S. 273-282.

³¹ Brockdorff W. Geheimkommandos des Zweiten Weltkrieges. München, 1967. S. 267-268.

³² Hoffman J. Deutche und Kalmyken 1942-1945. Freiburg, 1974; Ibid. Die Ostlegionen 1941-1943. Freiburg, 1976.

³³ Hoffman J. Die Geschichte der Wlassow Armee. Freiburg., 1984. У 1990 годзе кніга выдадзена ў Парыжы на рускай мове; Ibid. Kaukasien 1942/1943. Das Deutche Heer und Orientvolker der Sowjetunion. Freiburg, 1991.

ўласаўскага руху, адносіны да гэтай з’явы савецкага боку. Ён адзін з першых заходніх гісторыкаў разглядаў яго, як сам пісаў, “з прыныпова новых пазіцый”³⁴. У кантэксце савецкай гісторыі аўтар разглядаў і Нацыянальны рускі рух. Разам з тым неабходна адзначыць, што да прац І.Хофмана, як і да іншых, якія былі надрукаваны ў час “халоднай” вайны, неабходна адносіцца ўважліва, таму што яны не пазбаўленыя пэўнай палітызаванасці і наяўнасці асобных недакладнасцяў, якія, на жаль, паўтараюцца іншымі аўтарамі. Так, І.Хофман, пісаў пра 120-ы полк данскіх казакоў палкоўніка І.Н.Конанавы і сцвярджаў, што ва Усходні запасны полк “Цэнтр” (УЗП) уваходзілі батальёны “Бярэзіна”, “Днепр”, “Дзясна”, “Прыпяць”, “Волга”³⁵. На самай справе кавалерыйскі эскадрон (батальён) І.Н.Конанавы меў спачатку парадкавы нумар 102. У верасні 1942 г. быў перайменаваны ў 600 батальён. Названія батальёны не ўваходзілі ва Усходні запасны полк “Цэнтр”. Карысныя звесткі, але вельмі кароткія звесткі пра стварэнне і далейшы лёс³⁶ ўсходніх фармаванняў ёсць у працы Г.Тэсіна³⁷. Асобныя факты аб стварэнні і дзейнасці ў складзе нямецкіх войскаў мясцовых фармаванняў, у тым ліку і на тэрыторыі Беларусі, мы знаходзім у працах Б.Мюлера-Хілебранда³⁸, Ю.Торвальда³⁹, Э.Хессэ⁴⁰, гісторыкаў былой ГДР Н.Мюлера, Х.Кюнрыха⁴¹, сучасных нямецкіх гісторыкаў Б.К’яры⁴², Гартмунда Руса⁴³, Ленхарда Хармута⁴⁴.

³⁴ Хоффман Й. История власовской армии. Париж, 1990. С. 4.

³⁵ Хоффман Й. История власовской армии. Париж, 1990. С. 264-265.

³⁶ У працы прыведзены даты перадыслакацыі батальёнаў на Захад і названія месцы і злучэнні, дзе яны працягвалі службу, а таксама даты іх расфармавання.

³⁷ Georg Tessin. Verbände und Gruppen der deutschen Wehrmacht und Waffen SS im Zweiten Weltkrieg 1935-1945. Band XII. Osnabruck, 1975. С. 263-278. (Аўтар удзячны беларускаму гісторыку С.Я.Новікаву за прадстаўленую ксеракопію працы).

³⁸ Мюллер-Гиллебранд Б. Сухопутная армия Германии 1933-1945. Т.1. Москва, 1956; Müller-Hillebrand V. Das Heer 1933-1945. Frankfurt am Main, 1966. Bd. 3. S. 135.

³⁹ Thorwald J. Wen sie verderben wollen: Bericht des grossen verrats. Stuttgart, 1952.

⁴⁰ Hesse E. Der sowjetische Partisanenkrieg. 1941-1944. Zurich, Frankfurt, 1969.

⁴¹ Мюллер Н. Вермахт и оккупация. (1941-1944). Москва, 1974; Kühnrich H. Der Partisanenkrieg in der Sowjetunion. Berlin, 1963.

⁴² Chiari B. Alltag hinter der Front. Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weißrußland 1941-1944. Düsseldorf, 1998; ён жа. Nationale Renaissance, Belorussifizierung und Sowjetisierung: Erziehungs- und Bildungspolitik in Weißrußland 1922-1944, in: JfGO, 42 (1994); ён жа. Deutsche Zivilverwaltung in Weißrußland 1941-1944. Die lokale Perspektive der Besatzungsgeschichte, in: MCM, 52 (1993) S. 67-89; ён жа. Гісторыя як паслядоўнасць катастроф. Беларускі рэгіён як акупаванае грамадства: 1939-1944/47 // Беларускі гістарычны агляд. 1996. Т. 3. Сш. 2. С. 199-211.

⁴³ Рус Г. СД у Баранавічах (1941-1943) у кантэксце лакальнага акупацыйнага рэжыму // Беларускі гістарычны агляд. 1998. Т. 5. Сш. 1(8).

⁴⁴ Хармут Л. Жизненное пространство на Востоке: Немцы в Белоруссии, 1941-1944 // Неман. 1993. №5. С. 119-160.

Асобна трэба адзначыць кнігу К.Герлаха, прысвечаную нямецкай палітыцы знішчэння насельніцтва Беларусі, у якой аўтар аналізуе спробы стварэння “абарончых вёсак”, а таксама разглядае пытанні аб пасяленнях узброеных фармаванняў Камінскага, казакаў і каўказцаў на тэрыторыі Беларусі⁴⁵.

Неабходна адзначыць, што амаль не знайшла адлюстравання ў гістарыяграфіі дзейнасць на тэрыторыі Беларусі латышскіх паліцэйскіх фармаванняў. Коротка згадвалася толькі аб удзеле латышоў у Асвейскай трагедыі. Аналіз архіўных матэрыялаў паказаў, што ў 1942-1944 гг. на тэрыторыі Беларусі дзейнічала адна латышская дывізія (15-я), 2 латышскія паліцэйскія палкі (2-і і 3-і), 1 латышскі памежны полк, 26 латышскіх паліцэйскіх батальёнаў (Schutzmannschaft b-n)⁴⁶. Дакументы партызанскай разведкі гавораць таксама аб латышскіх гарнізонах і гарнізонах, у складзе якіх былі латышы⁴⁷.

Сярод працаў замежных гісторыкаў, якія хоць і не адносяцца напрамую да нашай тэмы, аднак дазваляюць больш глыбока асэнсаваць падзеі ваеннага часу, неабходна адзначыць грунтоўную працу “Фашызм і акупацыя” польскага гісторыка Ч.Мадайчыка, у якой зроблены агляд заходняй калабарацыі і яе складнікаў⁴⁸, а таксама працу В.Рынгса⁴⁹. Шмат цікавых звестак пра асобных беларускіх эмігрантаў, іх дзейнасць ў час акупацыі Беларусі, абставінах іх прыезду і жыцця ў ЗША ўтрымліваюцца ў кнізе амерыканскага юрыста Дж.Лофтуса⁵⁰, якая выйшла ў 1982 г. у Нью-Йорку⁵¹.

Асаблівай увагі заслугоўваюць пасляваенныя публікацыі былых удзельнікаў ваенных і паліцэйскіх фармаванняў, якія дзейнічалі на тэрыторыі Беларусі. Цікавыя звесткі пра стварэнне і дзейнасць Рускай Народнай Нацыянальнай Арміі (РННА) і РОА мы знаходзім ва ўспамінах немцаў, якія служылі ва ўсходніх фармаваннях і РОА, капітана В.Штрык-Штрыкфельда⁵², С.Фроліха⁵³, рускіх – генерала Б.Хольмстон-Смыслоў-

⁴⁵ Gerlach Ch. Kalkulierte Morde: die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Wejßrußland 1941 bis 1944. Hamburg, 2000. S. 1036-1052.

⁴⁶ Litvin A. The Latvian Police Battalions in Byelorussia in 1941-1944 // International Conference «Latvia in The World War». Conference reports June 14-15, 1999. Riga. S. 51-54.

⁴⁷ НАРБ. Ф. 3500, воп. 1, ад.з. 858, а. 23.

⁴⁸ Madajczyk Cz. Faszyzm i okupacja. 1938-1945. Poznań, 1984. S. 335-390.

⁴⁹ Rings W. Life with the Enemy. Collaboration and Resistance in Hitlers Europe 1939-1945. N.Y., 1982.

⁵⁰ Loftus J. The Belarus secret. Ed.by N.Michers. New York, 1982.

⁵¹ Лофтус Дж. Сакрэт бригады «Беларусь» Пер. з англ. Машынапіс. С. 52.

⁵² Штрык-Штрыкфельд В. Против Сталина и Гитлера. Франкфурт-на-Майне, 1970.

⁵³ Frolich S. General Wlassow: Russen und deutsche zwischen Hitler und Stalin. Köln, 1987.

скага⁵⁴, палкоўніка К.Р.Крамiадзі⁵⁵. Асобная інфармацыя аб РОА і іншых фармаваннях, якія дзейнічалі на тэрыторыі Беларусі ёсць у працах А.Г.Алдана⁵⁶, В.П.Арцем'ева⁵⁷, Ф.П.Багатырчука⁵⁸, А.С.Казанцава⁵⁹, А.К.Ленiвава⁶⁰, В.В.Пазнякова⁶¹, М.В.Шатава⁶², протаіярэяў Дзмітрыя Канстанцінава⁶³ і Аляксандра Кісялёва⁶⁴, у мемуарах кіраўнікоў нямецкіх спецслужбаў А.Гелена⁶⁵ і В.Шэленберга⁶⁶, а таксама ў біяграфіі Уласава, напісанай нямецкім журналістам Свенам Стээнбергам⁶⁷. Аб стварэнні і дзейнасці першага казацкага фармавання (600-га казацкага батальёна (палка)), які дзейнічаў у Беларусі з восені 1941 г., маюцца звесткі ў кнізе К.С.Чаркасава пра генерала І.Н.Конанава⁶⁸.

У замежжы друкаваліся таксама артыкулы і ўспаміны беларускіх эмігрантаў. Шэраг з іх у апошнія дзесяцігоддзі былі надрукаваныя ў Беларусі. Для нас найбольшую цікавасць прадстаўляюць працы Р. Астроўскага⁶⁹, К. Акулы⁷⁰, А. Вініцкага⁷¹, Л. Галяка⁷², Л. Геніюш⁷³, А. Калубовіча⁷⁴, Я. Кіпелья⁷⁵, В. Кіпелья⁷⁶, Ф. Кушаля⁷⁷, Я. Найдзюка і І. Кася-

⁵⁴ Хольмстон-Смысловский Б. Избранные статьи и речи. Буэнос-Айрес, 1953.

⁵⁵ Кромiади К.Г. За землю, за волю. На путях русской освободительной борьбы. 1941-1947 гг. Сан-Франциско, 1980.

⁵⁶ Алдан А.Г. «Армия обреченных». Нью-Йорк, 1969.

⁵⁷ Артемьев В.П. Первая дивизия РОА. Лондон-Онтарио, 1974.

⁵⁸ Багатырчук Ф.П. Мой жизненный путь к Власову и Пражскому Манифесту. Сан-Франциско, 1978.

⁵⁹ Казанцев А.С. Третья сила. Россия между нацизмом и коммунизмом. 3-е изд. Москва, 1994.

⁶⁰ Ленинов А.К. Под казачьим знаменем 1943-1945. Материалы и документы. Мюнхен, 1970.

⁶¹ Позняков В.В. Андрей Андреевич Власов. Сиракузы, 1973.

⁶² Шатов М.В. Материалы и документы ОДНР в годы 2-й Мировой войны. Нью-Йорк, 1966.

⁶³ Констанцинов Д. Записки военного священника. Санкт-Петербург, 1994

⁶⁴ Киселев А. Облик генерала Власова. Нью-Йорк, 1980.

⁶⁵ Гелен А. Война разведок. Тайные операции спецслужб Германии. 1942-1971. Москва, 1999.

⁶⁶ Шеленберг В. Лабиринт. Мемуары гитлеровского разведчика. Москва, 1991.

⁶⁷ Стенберг С. Власов. Мельбурн, 1974.

⁶⁸ Черкасов К.С. Генерал Кононов: Ответ перед историей за одну попытку. Мельбурн, 1963. Гл. таксама: Александров К.М. Казачество России в 1941-1943 гг.: неизвестные страницы истории // Новый часовой. 1995. № 3; Литвин А.М. Казачий стан в Беларуси 1941-1944 // Неман. 1996. № 12.

⁶⁹ Ostrowski R. Fragments from historie Byelorus. London, 1957; Другі Усебеларускі Кангрэс: Матэрыялы, сабр. і апр. на падставе пракаол. запісаў каміс. БЦР пад рэд. Р.А.Астроўскага. Мюнхен, 1954; За Дзяржаўную Незалежнасць Беларусі. Дакументы і матэрыялы сабраны і падрыхтаваны для публікацыі І.Касяком. Лёндан. 1960.

⁷⁰ Акула К. Змагарныя дарогі. Мінск, 1994.

⁷¹ Вініцкі А. Матэрыялы да гісторыі беларускай эміграцыі ў Нямеччыне ў 1939-1951 гг. Мінск, 1994.

⁷² Галяк Л. Успаміны: У 2 т. Б.м., 1982.

⁷³ Геніюш Л. Споведзь. Падртэкста, прадм. і камент. М. Чарняўскага. Мінск, 1993.

⁷⁴ Калубовіч А. Крокі гісторыі: даследаванні, артыкулы, успаміны. Беласток-Вільня-Менск, 1993.

⁷⁵ Кіпель Я. Эпізоды. Нью Ёрк., 1998.

⁷⁶ Кіпель В. Беларусы ў ЗША. Мінск, 1993.

⁷⁷ Кушалы Ф. Спробы арганізацыі беларускага войска пры нямецкай акупацыі Беларусі // Беларускі

ка⁷⁸, Я.Малецкага аб падзеях на тэрыторыі Беларусі і аб спробах стварэння беларускага войска падчас Другой сусветнай вайны⁷⁹. У дадзены працах паказаны адрозныя ад савецкага пункту гледжання погляды на падзеі мінулай вайны. Найбольшую цікавасць для нас прадстаўляюць працы пра спробы стварэння беларускага нацыянальнага войска адным з актыўных дзеячаў беларускай вайскавай калабарацыі Ф.Кушалем⁸⁰.

Многія факты і звесткі, якія ёсць у мемуарах былых удзельнікаў гэтых падзеяў не толькі ў значнай ступені дапаўняюць архіўныя, але часам з'яўляюцца бадай ці не адзінай крыніцай⁸¹. Завяршаючы агляд апублікаванай літаратуры неабходна адзначыць, што на сённяшні дзень зроблена значная праца вялікай колькасці людзей па ўвядзенню ў навуковы зварот мноства фактаў свядомага і вымушанага ўдзелу савецкіх людзей у антысавецкіх фармаваннях, іх адносінаў да акупантаў і савецкай улады, да Беларусі і былой Расіі, працэсу пошукаў шляхоў вырашэння з дапамогай акупантаў нацыянальна-дзяржаўных задачаў (стварэнне новай Расіі, Беларусі, Украіны, Прыбалтыкі), краху спадзяванняў і палітычных мрояў, што, несумненна, спрыяе больш глыбокаму разуменню сутнасці гістарычнага працэсу, развіцця падзей на тэрыторыі Беларусі ў гады Другой сусветнай вайны.

Гарбачоўская перабудова, падзеі, што адбываліся ў другой палове 80-х – пачатку 90-х гадоў, далі небывалы імпульс для пераасэнсавання нашай гісторыі, аднаўлення нацыянальнай свядомасці і грамадзянскай годнасці людзей. Тут неабходна адзначыць дзве кнігі К.І.Дамарада⁸², працу А.К.Салаўёва⁸³, падрыхтаваную на аснове, як адзначыў аўтар, матэрыя-

---

гістарычны агляд. 1994. Т. 1. Сш. 1; 1995. Т. 2. Сш. 2; 1997. Т. 4. Сш. 1-2; 1998. Т. 5. Сш. 1(8); Кушаль Ф. Спробы стварэння беларускага войска. Мінск, 1999.

⁷⁸ Найдзюк Я., Касяк І. Беларусь учора і сёння: Папулярны нарыс з гісторыі Беларусі. Мінск, 1993.

⁷⁹ Малецкі Я. Пад знакам пагоні. Успаміны. Таронта, 1976.

⁸⁰ Аўтар меў адносіны да публікацыі працаў Ф.Кушала ў Беларусі. Гл. каментары і ўступны артыкул // Беларускі гістарычны агляд. 1994. Т. 1. Сш. 1. С. 110-118; 1995. Т. 2. Сш. 1. С. 91-94; 1997. Т. 4. Сш. 1-2. С. 202-204, а таксама Пасляслоўе // Кушаль Ф. Спробы стварэння беларускага войска. Мінск, 1999. С.146-158.

⁸¹ Яны могуць быць крыніцай як праўдзівай, так і не вельмі дакладнай інфармацыі. Так, у кнізе Героя Савецкага Саюза Р.Н.Мачульскага шмат напісана аб пераходзе на бок партызанаў роты батальёна “Днепр” на чале з яе камандзірам М.В.Сорвіным. (Гл.:Мачульский Р. Вечный огонь. Партизанские записки. Изд. 3. Минск, 1978. С.119-124). На самай справе гэта была рота батальёна “Бярэзіна”. На жаль гэтая памылка паўторана і ў працы беларускага гісторыка К.І.Дамарада. (Гл.: Доморад К.И. Разведка и контрразведка в партизанском движении Белоруссии. 1941-1944 гг. Минск, 1995. С. 99).

⁸² Доморад К.И. Разведка и контрразведка в партизанском движении Белоруссии. 1941-1944 гг. Минск, 1995; Партизанское подполье и партизанское движение в Минской области. 1941-1944. Минск, 1992.

⁸³ Соловьев А.К. Белорусская Центральная рада: создание, деятельность, крах. Минск, 1995.

лаў закрытых фондаў архіваў. На жаль, праца А.К.Салаўёва, нягледзячы на дакументальны матэрыял архіваў дзяржбяспекі, напісаная з пэўных ідэалагічных пазіцый і фактычна нічога не дадае новага да звестак, якія былі вядомы з працаў Цанавы і Раманоўскага.

З пазіцый вострага публіцыстычнага “выкрыцця” беларускага нацыяналізму напісаны працы А.М.Бадуліна⁸⁴, што, несумненна, зніжае іх навуковую вартасць.

Этапнай падзеяй для разумення беларускім чытачом працэсаў, якія праходзілі на Беларусі падчас Другой сусветнай вайны, з’явіўся выхад на беларускай мове кнігі польскага даследчыка беларускага паходжання Юры Туронка “Беларусь пад нямецкай акупацыяй”⁸⁵. Галоўная думка гэтай і шэрагу іншых працаў, выдадзеных Ю.Туронкам на польскай⁸⁶ і нямецкай⁸⁷ мовах, заключаецца ў тым, што падчас вайны ў Беларусі існавалі дзве крайнія плыні – камуністычная і нацыяналістычная, якія развіваліся ў вострай ідэалагічнай і ўзброенай барацьбе, што вызначыла працэс палітычнай палярызацыі беларускага грамадства.

З пачатку 90-х гадоў пасля развалу СССР і стварэння незалежных самастойных дзяржаваў пачаўся новы перыяд у асветленні падзей гісторыі Беларусі перыяду Другой сусветнай вайны. Па разглядаемай намі праблеме найбольшую цікавасць прадстаўляюць працы В.В.Барабаша, Г.А.Болсун, У.І.Гуленкі, С.У.Жумара, Э.Г.Юфэ, А.А.Кавалені, К.І.Козака, У.К.Коршука,

⁸⁴ Бадулін А. Германскія нацысты залілі нашу землю крывёю. Сёння нямецкі народ каецца за грэх. Беларускія нацысты возводзяцца ў ранг святых. Кошунство! // Советская Белоруссия. 4 октября 1995 г. С. 3; ён жа. “Второй белорусский конгресс”. Под Борисовом уже проходили советские пушки, а в Минске кучка негодяев строила замки на песке // Советская Белоруссия. 27-28 июня 1995 г. С. 3; ён жа. Националист - это человек, сделавший уверенный шаг к фашизму // Советская Белоруссия. 20 июня 1996 г.; ён жа. Германские наци создали «Белорусскую краевую оборону» для уничтожения людей // Советская Белоруссия. 25 августа 1995 г. С. 3; ён жа. Фашиствующие националисты из белорусской «рады доверия» на деле были слугами палачей из СС, такова правда // Советская Белоруссия. 9 августа 1995 г. С. 3; ён жа. Попытки создания «Белорусской народной самопомощи» еще раз показали как далеки были интересы гитлеровских приспешников - местных националистов - от чаяний белорусского народа // Советская Белоруссия. 18 ноября 1995 г. С. 3; ён жа. Германские нацисты и белорусские фашисты создали СБМ, чтобы развратить молодежь // Советская Белоруссия. 6-10 июня 1995 г.

⁸⁵ Туронак Ю. Беларусь пад нямецкай акупацыяй. Мінск, 1993. Неабходна адзначыць, што асобныя раздзелы кнігі ў 1991 годзе друкаваліся на старонках газеты “Чырвоная змена” (№ 33-43), а таксама з нашай прадмовай ў часопісе “Неман”. (1991. № 10. С. 133-160).

⁸⁶ Turonek E. Waclaw Iwanowski i odrodzenie Białorusi. Warszawa, 1992; Status Białorusi w Komisarjacie Rzeszy Ostland // Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej. 1984. T. XX.; Geneza i działalność Białoruskiej Centralnej Rady (grudzień 1943-czerwiec 1944) // Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej. 1985. T. XXI.

⁸⁷ Turonek E. Weissruthenien: Zweifrontenkrieg der Ideologien // Aprassung, Kollaboration, Widerstand. Kollektive Reaktionen auf die Okkupation. Berlin, 1996.

А.А.Мігуновой, Я.С.Паўлава, Р.П.Платонава, Я.С.Розенבלата, М.Я.Саванькі, Р.А.Чарнаглазавай, М.Ф.Шумейкі, І.Э.Яленскай і інш.⁸⁸

Актыўную распрацоўку шэрагу пытанняў акупацыйнага рэжыму ў гэты час праводзіў і аўтар дадзенага даследавання. На пачатку 90-х гадоў, у асобных артыкулах⁸⁹, у выступленні на Першым Усебеларускім кангрэсе гісторыкаў⁹⁰, у вучэбным дапаможніку для вайскоўцаў “Гісторыі Беларусі” і ў 2-й частцы “Нарысаў па гісторыі Беларусі”⁹¹ была зроб-

⁸⁸ Барабаш В.В. Поляки в антифашистской борьбе на территории Беларуси (1941-1944 гг.) Автореф. дис... канд. ист. наук. Минск, 1999; Болсун Г.А. Противостояние немецкой и советской пропаганды на оккупированной территории Беларуси (1941-1944 гг.). Автореф. дис... канд. ист. наук. Минск, 1999; Гуленко У. Полеская сеч украінскай паўстанцай арміі // Энциклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 5. Мінск, 1999; Гуленко В.И. ОУН-УПА и Армия Крайова в Беларуси. К вопросу о деятельности и взаимоотношениях // Старонкі ваеннай гісторыі Беларусі. Вып. 1. Мінск, 1992. С. 174-182; Гуленко У. “Акаўцы”, “бульбаўцы”, “аўнаўцы”... Ці былі ў Беларусі антыфашысцкія і адначасова антысавецкія партызанскія фарміраванні або арганізацыі // Звязда. 11 лютага 1993 г.; Жумарь С.В. К вопросу об изучении белорусской антисоветской периодической печати периода Великой Отечественной (1941-1944 гг.) // 1941 год: трагическое и героическое. Минск, 1991. С. 215-218; Жумарь С.В. Окупационная периодическая печать на территории Беларуси в годы Великой Отечественной войны. Минск, 1996; Иоффе Э.Г. К вопросу о роли коллаборационистов в катастрофе на белорусской земле // Евреи Беларуси. История и культура. Вып. III-IV. Минск, 1998. С. 164-178; Каваленя А.А. Прагерманскія саюзы моладзі на Беларусі 1941-1944. Вытокі. Структура. Дзейнасць. Мінск, 1999; Ён жа. Усталяванне акупацыйнага рэжыму: палітыка германскіх улад адносна моладзі // Беларусь у гады Другой сусветнай вайны (1939-1945 гг.). Мінск, 1996. С. 24-42; Каваленя А.А., Мацко А.Н. Нацыянальна-демаграфічныя працэсы ў Беларусі (1939-1945) // Нацыянальна-дэмаграфічныя працэсы ў Беларусі. Мінск, 1998. С. 30-57; Мігунова А.А. Прапагандысцкая і культурна-асветніцкая дзейнасць нямецкай акупацыйнай улады ў генеральнай акрузе Беларусь. Автореф. дис... канд. ист. наук. Мінск, 1999; Розенблат Е.С. Нацистская политика геноцида в отношении еврейского населения на территории западных областей Беларуси. Автореф. дис... канд. ист. наук. Минск, 1999; Чарнаглазава Р.А. Беларуская паліцыя // Беларусь у гады Другой сусветнай вайны: урокі гісторыі і сучаснасць. Мінск, 1995. С. 73-75; Яленская І. Арганізацыя самадапамогі на тэрыторыі Брэсцчыны (1941-1944) // Весці Акад. навук Беларусі. Сер. гуманітар. навук. 1998. № 1. С. 66-74; Еленская І.Э. Документы немецко-фашистских оккупационных органов управления и учреждений как исторический источник (по материалам Госархива Брестской области). Автореф. дис... канд. ист. наук. Минск, 1998.

⁸⁹ Литвин А. К вопросу о восточных воинских формированиях на Беларуси в годы Великой Отечественной войны (1941-1944) // Старонкі ваеннай гісторыі. Вып. 1. Мінск, 1992. С. 163-173; ён жа. Белорусская Крайова оборона. К вопросу о создании белорусского национального войска в годы второй мировой войны // Неман. 1994. № 4. С. 170-191; ён жа. Время ли подводить итоги? // Неман. 1994. № 4. С. 170-190. Ён жа. Беларуская самаахова: да пытання стварэння і дзейнасці // Старонкі ваеннай гісторыі. Вып. 2. Мінск, 1998. С. 39-72; ён жа. Гісторыя кожным пакаленнем перапісваецца нанова альбо флірт багіні Клію, да якой трэба прывыкнуць // Літаратура і мастацтва. 22 мая 1992 г.; ён жа. Да пытання аб вывучэнні праблемы калабарачынізму ў вузавым курсе сусветнай і айчынай вайны // Обществоведение в системе современного высшего образования: новые концепции, подходы в теории, методологии и методике преподавания. Тезисы докладов Республиканской научной конференции 23 апреля 1999. Ч. 2. Минск, 1999. С. 88-90 і інш.

⁹⁰ Калабарачыя на Беларусі ў час Вялікай Айчынай вайны // Усебеларуская канферэнцыя гісторыкаў. Мінск, 1993. Ч. I. С. 195-197.

⁹¹ Гісторыя Беларусі. Кароткі нарыс. Вучэбны дапаможнік для вайскоўцаў Узброенных Сіл Рэспублікі

лена першая спроба вызначэння метадалагічных падыходаў пры даследаванні калабарацыі ў Беларусі. Неабходна адзначыць, што дадзены падыход, прыняты зараз у новых падручніках для ВНУ па гісторыі Беларусі⁹², атрымаў развіццё ў працах маладых беларускіх гісторыкаў⁹³.

Такім чынам, на сённяшні дзень зроблена значная праца вялікай колькасці людзей па асэнсаванню праблемаў гісторыі акупацыйнага рэжыму. Разам з тым, ацэньваючы дасягненні айчынай гістарыяграфіі, і, не адмаўляючы каштоўнасці многіх публікацый, мы вымушаныя канстатаваць, што стан навуковай распрацоўкі даследуемай праблемы не адпавядае патрабаванням часу. Фрагментарнае асвятленне атрымалі толькі яе асобныя моманты. Тэма “Антысавецкія ваенна-паліцэйскія фармаванні на тэрыторыі Беларусі ў гады Вялікай Айчынай вайны” да сённяшняга часу не была прадметам спецыяльнага даследавання як у айчынай, так і ў замежнай гістарыяграфіі. Не даследаваліся таксама пытанні арганізацыйнай пабудовы, колькаснага складу, матэрыяльна-тэхнічнага забеспячэння, парадку падпарадкавання, масава-прапагандысцкай працы сярод фармаванняў, іх функцыянальнага выкарыстання, эфектыўнасці баявой дзейнасці супраць партызанаў. Патрабуюць таксама ўвагі пытанні вайскавой уніформы і стратаў ад баявой дзейнасці і дызертырства.

Праблемы антысавецкага супраціву, нацыянальна-вызвольнага руху, як і праблемы здрадніцтва, калабарацыі, супрацоўніцтва з’яўляюцца вельмі складанымі для асэнсавання і вывучэння па прычынах перш за ўсё аб’ектыўнага парадку. Па гэтай жа прычыне навуковы вынік будзе залежыць ад сумесных намаганняў гісторыкаў, юрыстаў, ваенных псіхологаў, а, магчыма, і медыкаў-псіхіатраў. Не менш складаныя задачы па асэнсаванню гэтай з’явы стаяць і перад майстрамі літаратуры і мастацтва, каб з дапамогай мастацкіх сродкаў не толькі адцяніць “дыфузную шэрую зону акупаванага грамадства”, але і паказаць бездань трагічнага і гераічнага, усяго, што перажыў наш народ у змрочныя часы нацысцкай акупацыі.

Беларусь. Частка 5. Мінск, 1993. С. 23-65; Нарысы гісторыі Беларусі: У 2 ч. Ч.2. Пад рэд. М.П.Касцюк, І.М.Ігнаценка і інш. Мінск, 1995. С. 300-302

⁹² Гісторыя Беларусі: У 2-х ч. Ч. 2. Люты 1917-1997 г.: Вучэбны дапам. Пад рэд. Я.К.Новіка і Г.С.Марцуля. Мінск, 1998. С. 240-244; Ковкель И., Ярмусик Э. История Беларуси с древнейших времен до нашего времени. Минск, 1998. С. 525

⁹³ Сервачынскі І.Ю. Калабарацыйнізм на акупаванай тэрыторыі Беларусі (1941-1944) // Весці Беларускага Дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта. Серыя 3. 1997. № 3. С. 11-14.

**Этнапалітычная гісторыя Беларусі пачатку 20 ст.:
ПРАБЛЕМЫ ДАСЛЕДАВАННЯ**

У поліэтнічных грамадствах (з якіх пераважна і складаецца агульнаславечая супольнасць) існуе відавочная сувязь паміж этнічнасцю і палітыкай. Гэтая сувязь выяўляецца: 1) ва ўплыве этнічнай прыналежнасці людзей на іх палітычныя арыентацыі і паводзіны; 2) у наяўнасці палітычных партый і арганізацый, якія апелююць да пэўных этнічных супольнасцяў, імкнуча выказваць іх групавыя інтарэсы; 3) у ажыццяўленні дзяржавай, яе ўладнымі структурамі мэтанакіраваных захадаў па стварэнні спрыяльных (ці неспрыяльных) палітыка-прававых і культурна-сацыяльных умоваў для захавання, жыццядзейнасці і развіцця таго або іншага этнасу. Уся сукупнасць узаемадачыненняў паміж этнічнасцю і палітыкай абазначаецца ў грамадазнаўстве тэрмінам “этнапалітыка”. Палітычная гісторыя краіны, разглядаемая скрозь прызму ўздзеяння на яе этнічнага фактару, будзе, такім чынам, уяўляць сабой “этнапалітычную гісторыю”. Натуральна, што адзначаны ракурс даследавання цалкам дастасоўны і да гісторыі шматэтнічнай Беларусі. Ні ў якім разе не замяняючы іншыя вымярэнні гістарычнага працэсу (эканамічнае, дэмаграфічнае, сацыяльна-класавае, канфесійнае, гісторыка-псіхалагічнае і г.д.), такое бачанне дазваляе заўважыць тыя аспекты і спружыны грамадска-палітычнага жыцця, якія могуць быць нераспазнавальнымі з іншых назіральніцкіх пазіцый.

Асаблівую цікавасць у плане этнапалітычнай гісторыі ўяўляюць першыя два дзесяцігоддзі 20 ст., калі Беларусь разам з усёй Цэнтральна-Усходняй Еўропай перажывала адну з вызначальных стадый працэсу мадэрнізацыі. Выкліканы гэтым феномен г.зв. палітызацыі этнічнасці выяўляўся ў інтэнсіўных пошуках насельнікамі рэгіёну сваёй нацыянальнай тоеснасці; узмоцненых памкненнях этнічных супольнасцяў да нацыянальна-дзяржаўнага самасцвярджэння. Вывучэнне канкрэтна-гістарычнай спецыфікі дадзеных з’яваў у Беларусі дапамагае больш глыбокаму разуменню шляхоў пабудовы і лёсу беларускай дзяржаўнасці ў 20 ст.

Зразумела, што ў савецкія часы (за выключэннем, хіба, 1920-х гг.) гістарычная навука не мела магчымасці засяродзіцца на даследаванні названых сюжэтаў. Пры манапольным дамінаванні класавага падыходу, калі палітычная гісторыя фактычна зводзілася да барацьбы бальшавіцкай партыі за захоп і ўтрыманне ўлады, прысутнасць этнічнага фактару ў палітыцы магла быць засведчана толькі вельмі своеасаблівым чынам. Напрыклад, у даследаваннях кшталту манаграфіі А.Хацкевіча аб удзеле

польскіх левых радыкалаў (“польскіх інтэрнацыяналістаў”) ва ўсталяванні на Беларусі савецкай улады¹. Тым не менш і пад прэсам афіцыйнай ідэалогіі ў публікацыях найбольш праніклівых і добрасумленных навукоўцаў знаходзілі праўдзівое адлюстраванне некаторыя аспекты этнапалітычнай гісторыі. Класічным прыкладам тут можа служыць праца М.Біча па гісторыі сацыял-дэмакратычнага руху ў Беларусі ў 1883-1903 гг.² Насуперак тагачасным ідэалагічным схемам, аўтар устанавіў перавагу Бунда ў сацыял-дэмакратычных арганізацыях беларускіх губерняў на мяжы 19 – 20 ст. і тым самым дэ-факта канстатаваў уплыў этнічнага чынніка на адпаведны фрагмент палітычнай рэчаіснасці.

Уключэнне этнапалітычных аспектаў часам было непазбежным, яно дыктавалася самой логікай даследавання некаторых тэмаў: барацьбы вакол выбараў у Дзяржаўную думу Расіі і ў земствы (К.Шабуня, М.Марцюхова, М.Забаўскі)³, гісторыі палітычных партый краю, большасць якіх фармавалася на этнанацыянальнай аснове. (А.Малашка, Э.Ліпецкі, У.Салашэнка, М.Сташкевіч)⁴, станаўлення беларускай нацыі і ажыццяўлення нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва (Я.Карнейчык, Н.Каменская, І.Ігнатенка, В.Круталевіч)⁵.

Аднак у савецкія часы даследчыкі былі пазбаўленыя магчымасці наўпрост ставіць і вырашаць пытанні аб ролі этнічных супольнасцяў Беларусі як аб’ектаў, так і суб’ектаў гісторыі.

¹ Хацкевич А.Ф. Польские интернационалисты в борьбе за власть Советов в Белоруссии. Минск, 1967.

² Бич М.О. Развитие социал-демократического движения в Белоруссии в 1883-1903 гг. Минск, 1973.

³ Шабуня К.И. Аграрный вопрос и крестьянское движение в Белоруссии в революции 1905-1907 гг. Минск, 1962; Марцюхова М.А. На переломе революции: Общественно-политическое движение в Белоруссии в связи с учреждением Государственной думы в России (август 1905-июль 1906 гг.). Минск, 1986; Забаўскі М.М. Грамадска-палітычная барацьба ў сувязі з увядзеннем земства ў Беларусі // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1987. № 1; Ён жа. Палітычная барацьба ў Беларусі ў перыяд выбараў ў ІІІ Дзяржаўную думу // Тамсама. 1987. № 5; Ён жа. Национальный вопрос в общественно-политическом движении в Белоруссии в период ІІІ Государственной думы (1907-1912 гг.). Минск, 1988. Депон. в ИНИОН АН СССР 23.09.1988 г., № 35635.

⁴ Малашка А. М. К вопросу об оформлении однопартийной системы в СССР. Минск, 1969; Ліпецкі Э.А. Борьба большевистских организаций Белоруссии с мелкобуржуазными партиями в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март 1917-январь 1918 гг.). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Минск, 1973; Солошенко В.И. Большевики в борьбе с мелкобуржуазными партиями в Белоруссии (1903-1917). Минск, 1981; Сташкевич Н.С. Общественное движение в Белоруссии: основные идейные течения и политические партии (1917-1925). Дис. в форме научного доклада ... докт. ист. наук. Минск, 1990.

⁵ Карнейчык Я.І. Беларуская нацыя: Гістарычны нарыс. Мінск, 1969; Каменская Н.В. Вялікая Кастрычніцкая сацыялістычная рэвалюцыя і ўтварэнне БССР. Мінск, 1954; Ігнатенко И.М. Беднейшее крестьянство-союзник пролетариата в борьбе за победу Октябрьской революции в Белоруссии (1917-1918). Минск, 1962; Круталевич В.А. Рождение Белорусской Советской Республики: На пути к провоз-

У плане вывучэння этнічнай гісторыі пачатку 20 ст., бадай, найбольш пашанцавала палякам Беларусі. Дзякуючы інтэнсіўнай распрацоўцы гэтай тэмы А.Смаленчуком айчынная гістарыяграфія ўзбагацілася цэлым комплексам даследаванняў, якія ўвенчаныя манаграфіяй пра польскі рух у Беларусі і Літве напярэдадні і ў перыяд Першай расійскай рэвалюцыі⁷. Аўтар раскрывае палітыку царызму ў адносінах да польскага і каталіцкага насельніцтва; аналізуе грамадска-палітычную, гаспадарчую і культурніцкую дзейнасць мясцовых польскіх землеўласнікаў, інтэлігенцыі, касцёла; прасочвае і па-новаму ацэньвае палітычную дыферэнцыяцыю ў асяроддзі польскай грамадскасці краю; паказвае ўтварэнне і дзейнасць польскіх партый і органаў друку; асвятляе выбарчыя кампаніі сярод палякаў Беларусі і Літвы ў Дзяржаўную думу Расіі; разглядае працу польскіх дэпутатаў у Думе і Дзяржаўным савета і г.д. Прынцыпова важна тое, што даследчык пераадольвае традыцыйнае для беларускай гістарыяграфіі “канфрантацыйнае” бачанне месца і ролі палякаў у гісторыі краю, падкрэслівае моманты паразумення і супрацоўніцтва паміж польскім, беларускім і літоўскім этнапалітычнымі рухамі. Хаця ў апошнія гады ўбачылі свет некалькі прац і іншых аўтараў – пра польскі грамадска-палітычны рух у Беларусі і Літве на мяжы 19 – 20 ст. (кандыдацкая дысертацыя Р.Літвінёнак)⁸, арганізацыі ППС на Беларусі (І.Яцкевіча, Ю.Кітуркі)⁹ – публікацыі А.Смаленчука застаюцца на сённяшні дзень пэўным узорам для даследавання палітычнай гісторыі не толькі польскай, але і іншых этнічных супольнасцяў Беларусі.

Яўрэйская тэматыка, у адрозненне ад польскай, распрацоўваецца ў апошнія дзесяцігоддзе значна большым колам айчынных даследчыкаў. У Віцебску выходзіць часопіс беларускіх яўрэяў “Мишпоха”. Выключна цікавыя марэтыялы, у т.л. грунтоўнейшыя бібліяграфічныя падборкі, друкуюцца ў навуковых зборніках “Евреи Беларуси: история и культура” (вып. 1-5, 1997-2000). Вялікі навукова-папулярны нарыс гісторыі беларускіх яўрэяў выдаў Э.Іофе¹⁰. Ю.Функ паспрабавала зрабіць комплекс-

⁷ Смаленчук А. Беларускае пытанне і польскі рух // Польшча. 1994. № 6; Ён жа. Историческое сознание и идеология поляков Белоруссии и Литвы в начале XX века // Славяноведение. 1997. № 3; Ён жа. «Краёвасць» у беларускай і літоўскай гісторыі // Беларускі гістарычны агляд. Т. 4. Сш. 1-2 (6-7). Снеж. 1997; Ён жа. 3 гісторыі віленскага масонства пачатку XX ст. // Спадчына. 1998. № 5; Ён жа. «Kurier Krajowy» як беларуска-польскі выдавецкі праект (Вільня, 1912-1914) // Тамсама. 1999. № 5-6; Ён жа. Палякі Беларусі і Літвы ў рэвалюцыі 1905-1907 гг. Гародня, 2000 і інш.

⁸ Літвінёнак Р.С. Польское общественно-политическое движение в Беларуси и Литве (конец XIX-1907 год): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Минск, 1999.

⁹ Яцкевіч І. ППС на Беларусі // Беларуская мінуўшчына. 1997. № 4; Кітурка Ю. Гарадзенская арганізацыя ППС у 1890-1900-я гг. // Гістарычны альманах. Т. 3. Гародня, 2000.

¹⁰ Иоффе Э.Г. Страницы истории евреев Беларуси. Минск, 1997.

нае даследаванне прававога, эканамічнага, сацыяльна-культурнага становішча яўрэйскай супольнасці ў канцы 19 – пачатку 20 ст.¹¹. Гэтыя ж аспекты гісторыі яўрэяў разглядаюцца ў асобных публікацыях В. Бацяева, С.Кузняевай, Э.Савіцкага, І.Герасімавай, А.Кіштымава, Л.Смілавіцкага, А.Скіра, В.Зайкі і іншых аўтараў¹². Што датычыць палітычнай гісторыі беларускага яўрэйства, то яна выглядае менш распрацаванай. Так, з дзесятка яўрэйскіх партый, што дзейнічалі ў краі на пачатку 20 ст., увагу даследчыкаў па-ранейшаму прыцягвае толькі Бунд. Яго гісторыі прысвечаны капітальны зборнік дакументаў і матэрыялаў¹³, а таксама працы Я.Розенבלата, І.Яцкевіча¹⁴. У публікацыях М.Шчаўлінскага і М.Сяменчыка робіцца спроба прааналізаваць палітыку Бунда і іншых яўрэйскіх арганізацый па нацыянальнаму пытанню ў гады Першай святовай вайны і Расейскай рэвалюцыі 1917 г.¹⁵ У цэлым, аднак, вывучэнне працэсу палітычнай мабілізацыі яўрэйскіх масаў Беларусі, у т.л. ступені іх удзелу ў нацыянальным руху за адраджэнне яўрэйскай дзяржавы ў Палестыне (сіянізме), пакуль што чакае свайго даследчыка.

Як ні парадаксальна, роля рускай (вялікарускай) дыяспары ў грамадска-палітычным жыцці пачатку 20 ст. вывучана яшчэ слабей. Часткова гэтае пытанне закранаецца ў навучальным дапаможніку П.Чыгрынава¹⁶. У артыкулах Г.Каспяровіч даецца этнадемаграфічная характарыстыка рускіх на Беларусі. У.Конанам і С.Кузняевай ракрываюцца меха-

¹¹ Функ Ю.В. Евреи Беларуси в конце XIX-начале XX вв. Минск, 1998.

¹² Батяев В.Ф. Расселение и этнодемографические особенности белорусских евреев (по материалам переписей) // Нацыянальна-демаграфічныя працэсы на Беларусі: Зб. навуковых арт. Минск, 1998; Кузняева С.А. Еврейские общины Беларуси в конце XVIII-начале XX вв. Минск, 1998; Савицкий Э. Еврейская благотворительность в Беларуси XIX-XX вв. // Евреи Беларуси: история и культура. Вып. 3-4. Минск, 1998; Герасимова И.П. Еврейское образование в Беларуси в XIX- начале XX вв. и отношение к нему российского самодержавия: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Минск, 1996; Киштымов А.Л. Роль евреев в банковском деле Беларуси: вторая половина XIX-начало XX вв. // История еврейского народа: Материалы VI Ежегодной Международной конференции по иуданке. Ч. 2. Москва, 1999; Смиловицкий Л. Евреи Беларуси: из нашей общей истории. 1905-1953. Минск, 1999; Скир А. Еврейская духовная культура в Беларуси. Минск, 1995; Зайка В. Лёс габрэйскае саматоснасці ў XIX-XX ст. // Форум. 1995. № 1 і інш.

¹³ Бунд в Беларуси. 1897-1921. Документы и материалы. Минск, 1997.

¹⁴ Розенблат Я. Дзейнасць Бунда на тэрыторыі Беларусі ў 1897-1900 гг. // Беларусіка=Albaruthenica. Кн. 4. Мінск, 1995; Яцкевич И.Г. Агитационная и пропагандистская деятельность Бунда в Беларуси в 1907-первой половине 1914 г.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Минск, 1995.

¹⁵ Шчаўлінскі М.Б. Нацыянальная палітыка Бунда і іншых яўрэйскіх арганізацый на Беларусі ў гады першай сусветнай вайны (1914-1918 гг.) // Гуманітарна-эканамічны веснік. 1996. № 3; Сяменчык М.Я. Яўрэйскія арганізацыі Беларусі і нацыянальнае пытанне (сакавік-кастрычнік 1917 г.) // Айчынная і сусветная гісторыя: сучасныя погляды і метады даследаванняў. Зб. навуц. прац. Мінск, 2000.

¹⁶ Чигринов П.Г. Белорусско-российские отношения: История и современность. Учебн. пособие. Минск, 1999.

нізмы вялікарускай культурнай экспансіі. В.Зайка асэнсоўвае супярэчнасці фармавання рускай нацыянальнай свядомасці ў краі на мяжы 19 – пач. 20 ст.¹⁷ Бадай, толькі В.Міхедзька падыходзіць да праблемы палітычнай арыентацыі перасяленцаў з Расіі, звяртае ўвагу на абумоўленасць гэтых арыентацый як сацыяльна-эканамічнымі, прававымі, адміністрацыйнымі дэтэрмінантамі, так і соцыякультурнымі, этнаканфесійнымі, ментальнымі чыннікамі¹⁸.

Адносна малыя па колькасці этнічныя групы Беларусі – украінцы, латышы, літоўцы, немцы – прадстаўлены ў сучаснай айчыннай гістарыяграфіі публікацыямі Г.Курыловіч, В.Лукіна, У.Тугая, С.Токця, В.Цітова, А.Кіштывава¹⁹. Як правіла аўтары засяроджваюцца на сацыяльна-эканамічных, дэмаграфічных, культурна-бытавых баках жыцця пералічаных этнасаў. Толькі І.Канапацкім зроблена спроба паказаць удзел у палітычных падзеях Беларусі, Літвы і Польшчы прадстаўнікоў такой самабытнай этнаканфесійнай групы як беларускія татары-мусульмане²⁰.

Беглы агляд сучасных айчынных публікацый па этнапалітычнай гісторыі Беларусі пачатку 20 ст. сведчыць пра нязменную цікавасць навукоўцаў да гэтай праблематыкі. Разам з тым аналіз стану навуковай распрацоўкі дадзенага тэматычнага блоку высвечвае нявырашаныя праблемы і падказвае напрамкі далейшых творчых пошукаў.

¹⁷ Каспяровіч Г.І. Рускія на Беларусі (дэмаграфічны аспект) // Нацыянальная палітыка і міжнацыянальныя адносіны на Беларусі ў XX стагоддзі: Зб. навук. арт. Мінск, 1997; Конан У. Праблемы рускай культуры ў Беларусі: па матэрыялах перыядычнага друку канца XIX-пачатку XX ст. // Беларуска-рускае культурнае ўзаемадзеянне канца XIX-пачатку XX ст. Віцебск, 1995; Кузняева С. Мясовы перыядычны друк і грамадска-культурнае жыццё Беларусі канца XIX стагоддзя (гісторыя выдання “Вітэбскага лістка”) // Тамсама. Зайка В. Праблема расейскай нацыянальнай свядомасці на Беларусі канца XIX-пачатку XX ст. // Запісы Беларускага інстытута навукі і мастацтва. Вып. 23. Нью-Ёрк, 1999.

¹⁸ Міхедзька В. Этнічныя аспекты ў дзейнасці чарнасоценцаў на Беларусі ў пачатку XX ст. // Нацыянальныя меншасці Беларусі: Кн. 2. Брэст-Мінск-Віцебск, 1996; Он же. Крайне правыя арганізацыі в Беларусі: формирование и деятельность (1903-1914 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Минск, 2001.

¹⁹ Курыловіч Г. Украінцы на Беларусі // Нацыянальна-дэмаграфічныя працэсы на Беларусі; Лукін В.С. Дзейнасць грамадскіх арганізацый у Латгаліі на пачатку XX ст. // Тамсама; Тугай У.В. Латышы на Беларусі. Мінск, 1999; Токць С. Літоўскае насельніцтва ў Гродзенскай губерні ў XIX-пачатку XX ст. // Весці Міжнароднай акадэміі нацыянальных меншасцей: Нацыянальныя меншасці на Беларусі і ў свеце. 1997. № 1; Ён жа. Нямецкія сяляне-каланісты ў Гродзенскай губерні ў XIX-пач. XX ст. // Нацыянальныя меншасці Беларусі. Кн. 2; Цітоў В. Нямецкая дыяспара ў Беларусі ў XIX-пач. XX ст. // Беларусіка=Albaruthenica. Кн.7. Мінск, 1996; Кіштывава А. Германскі капіталы і нямецкія прадприниматели в экономике Беларуси XIX-начала XX в. // Тамсама.

²⁰ Канапацкі І.Б. Татары-мусульмане ў палітычных падзеях на Беларусі, у Польшчы і Расіі (канец XVIII-пачатак XX ст.ст.) // Культурна-нацыянальныя працэсы на Беларусі ў другой палове XIX-пачатку XX ст. Зб. навук. прац. Вып. 2. Мінск, 1998.

Так, даследчыкі сутыкаюцца са значнымі цяжкасцямі пры вызначэнні этнічнай структуры насельніцтва Беларусі на мяжы 19 – 20 ст., асабліва пры падліках абсалютнай колькасці і ўдзельнай вагі славянскіх этнасаў (а без гэтага праблематычна весці прадметную гаворку пра ролю кожнага з іх у грамадска-палітычным жыцці). Цяжкасці абумоўлены не толькі спецыфікай тагачасных крыніцаў, але і адсутнасцю адназначных крытэрыяў для этнацыянальнай ідэнтыфікацыі пэўных групаў насельніцтва (беларускамоўных каталікоў, праваслаўных жыхароў беларуска-ўкраінскага і беларуска-рускага памежжаў). Таму, безумоўна слухным з’яўляецца пажаданне А.Смаленчука калегам “распачынаць даследаванне нацыянальнай структуры насельніцтва з вызначэння паняцця “нацыянальнасць” для розных гістарычных перыядаў. Але пытанне, што ёсць нацыя, - канстатуе далей аўтар, - звычайна застаецца без адказу”²¹.

Нельга не заўважыць, што выразнага адказу не ўтрымлівае і манаграфія самога А.Смаленчука, хаця тэрмін “нацыя” і вытворныя ад яго (“нацыянальнасць”, “нацыянальная прыналежнасць”, “нацыянальная свядомасць”) а таксама паняцце “палітычная нацыя” шырока выкарыстоўваюцца ў тэксце.

Дадзены прыклад паказвае на неабходнасць надання больш сур’ёзнай увагі тэарэтыка-метадалагічным асновам даследавання этнапалітычных працэсаў, сведчыць пра неабходнасць удасканалення нашага катэгарыяльнага апарату.

І яшчэ адзін момант. Паралельна з нарошчваннем ведаў аб палітычнай гісторыі кожнай этнічнай супольнасці паасобку паўстае задача вывучэння ўзаемадзеяння, узаемаўплываў, узаемасувязяў розных “этнапалітычных патокаў” у маштабе ўсёй Беларусі, трактуемай як складанаарганізаваны, шматаблічны, але цэласны суб’ект гісторыі. Асабліва цікавым і актуальным выглядае даследаванне адносінаў з боку тутэйшых дыяспараў да беларускай ідэі, беларускага нацыянальнага руху і ўтварэння беларускай дзяржаўнасці. Як і наадварот: аналіз стаўлення тытульнага этнасу і яго грамадска-палітычных інстытутаў да нацыянальнага абуджэння іншых этнічных супольнасцяў краю. Патрэба ў такіх даследаваннях ужо добра ўсведамляецца гісторыкамі, пра што сведчаць тэмы шэрагу дакладаў на навуковых форумах 2000 г.: “Яўрэй Беларусі і праблемы беларускай дзяржаўнасці ў канцы 1917-1918 гг.” (В.Мазец) і “Яўрэй-

²¹ Смелянчук А.Ф. Палякі Беларусі і Літвы ў рэвалюцыі 1905-1907 гг. С. 13-14.

скае пытанне і палітыка ўрада БНР у 1918-1923 гг.” (І.Герасімава) – на канферэнцыі “Яўрэйская цывілізацыя Усходняй і Цэнтральнай Еўропы” (студзень 2000 г., Менск), “Ідэя яўрэйскай культурна-нацыянальнай аўтаноміі ва ўрадзе БНР у 1920 – 1923 гг.” (І.Герасімава) – на канферэнцыі “Змаганне за беларускую дзяржаўнасць у XX ст.” (кастрычнік 2000 г., Беласток), “Польская грамадскасць Меншчыны і беларускі нацыянальны рух 1917-1918 гг.” (А.Смалянчук) і “Беларуская справа ў поглядах мінскіх палякаў у перыяд з лютага 1917 да сакавіка 1918 г.” (Д.Тарасюк) – на 2-й сесіі III міжнароднага кангрэса беларусістаў (снежань 2000 г., Менск).

Можна спадзявацца, што вынікам агульных даследчыцкіх намаганняў будзе комплекснае, поўнае ўзнаўленне ўсёй складанай і супярэчлівай панарамы этнапалітычных працэсаў у Беларусі на пачатку 20 ст., у адзін з пераломных, лёсавызначальных перыядаў супольнай гісторыі.

ДА ПЕРЫЯДЫЗАЦЫІ ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ Ў ЭПОХУ МАДЭРНИЗАЦЫІ

Мэта гэтай працы – прапанаваць новую перыядызацыю апошніх двух з паловай стагоддзяў гісторыі Беларусі. Называю гэты перыяд “эпохай мадэрнізацыі”, паколькі ў маім перакананні ў гэты час асноўнай тэндэнцыяй гісторыі Беларусі была менавіта мадэрнізацыя грамадства. У гэты час таксама аднаўляецца беларускі нацыянальны працэс, спынены ў сярэдзіне 17 ст.

Аўтар першай гісторыі Беларусі О.Турчыновіч лічыў, што ўласна гісторыя Беларусі спыняецца ў канцы 17 ст.¹ Паводле даследчыка, яна “вычэрпвалася гісторыяй Польшчы і Расіі”. Як можна меркаваць, для А.Турчыновіча “ўласна гісторыя” гэта гісторыя, у якой краіна з’яўляецца не аб’ектам, а суб’ектам. Пад гісторыяй, згодна ўяўленням сучасных даследчыкаў, ён разумеў палітычную гісторыю.

Аўтар першай гісторыі Беларусі на беларускай мове Вацлаў Ластоўскі падзяліў яе на пяць частак, з якіх дзве апошнія назваў: “Ад Люблінскай Уніі (1569 г.) да раздзелу Польшчы” і “Беларусь пад Расеяй”².

Аналагічна зрабіў Усевалад Ігнатоўскі, які згаданыя перыяды назваў “польскім” і “расейскім”³. У.Ігнатоўскі першы вылучыў савецкі перыяд у гісторыі Беларусі (“Беларусь пасля звяржэння царызму”).

Мітрафан Доўнар-Запольскі не спакусіўся падзяліць сваёй “Гісторыі Беларусі” на вялікія эпохі і вылучыў толькі кароткія перыяды⁴. Але са зместу раздзелаў можна меркаваць, што асноўную цэзуру ў 19 ст. ён звязваў з пачаткам 60-х гадоў.

У 30-я гады 20 ст. заходнебеларускі вучоны М.Шкялёнак прыйшоў да высновы, што асновай перыядызацыі гісторыі Беларусі павінна быць эвалюцыя ўласна беларускай дзяржаўнасці. Паводле аўтара, з канца 17 ст. пачаўся перыяд упадку беларускай дзяржаўнасці, які доўжыўся да 30-х г. 20 ст. Такім чынам, М.Шкялёнак вярнуў перыядызацыю О.Турчыновіча ў ключавым пункце.

На М.Шкялёнка спасылаецца Язэп Найдзюк, які ў раздзелах сваёй папулярнай працы, выдадзенай пад нямецкай акупацыяй, вылучае перыяды ад Люблінскай уніі да канца 18 ст., 18 ст. і, услед за В.Ластоўскім, “Беларусь пад Расіяй”⁵. У адрозненне ад В.Ластоўскага і У.Ігнатоўскага

¹ Турчыновіч О. Обзор истории Белоруссии с древнейших времен. Санкт-Петербург, 1857.

² Ластоўскі В. Кароткая гісторыя Беларусі. Мінск, 1992.

³ Ігнатоўскі У. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. Мінск, 1991.

⁴ Доўнар-Запольскі М. Гісторыя Беларусі. Мінск, 1994.

⁵ Найдзюк Я., Касяк І. Беларусь учора і сёння. Менск, 1993.

ён вылучыў асобныя раздзелы, у якіх апісаў беларускі нацыянальны рух ад пачатку 20 ст. да Першай святовай вайны і ад вайны да Рыжскага трактата 1921 г. У наступных раздзелах аўтар прадставіў жыццё беларусаў “пад Польшчай”, у БССР і ў іншых краінах. Абмяжоўваючы перыяд “пад Расіяй” канцом 19 ст., аўтар у якасці цэзуры вылучыў з’яўленне “першых беларускіх палітычных арганізацый”, а менавіта Беларускай рэвалюцыйнай грамады ў 1902 г.

Пасля Другой святовай вайны аб’ёмістыя сінтэзы і падручнікі пісаліся выключна ў БССР. Калектыў аўтараў выдадзенай у сярэдзіне 50-х гадоў “Гісторыі Беларускай ССР”⁶ пазбег вылучэння вялікіх перыядаў апрача асноўнага падзелу на перыяд да Кастрычніцкай рэвалюцыі ўключна (т. I) і пасля яе (т. II).

З часам у беларускай савецкай гістарыяграфіі стала абавязковай агульная схема фармацыйнага падзелу гісторыі Расіі, Украіны і Беларусі згодна з якой да 1861 г. трываў перыяд феадальнага грамадства, з 1861 г. па 1917 г. – перыяд капіталізму і з 1917 г. – эпоха сацыялізму⁷.

Дасавецкія традыцыі працягваў на эміграцыі П.Рагач, аўтар сціплага школьнага падручніка, які ўсё ж такі адыгрываў важную ролю кампедыі несавецкай гісторыі Беларусі і неаднойчы перавыдаваўся⁸. Для П.Рагача перыяд заняпаду Вялікага Княства Літоўскага пачынаецца з часоў Люблінскай і Берасцейскай уніяў і завяршаецца падзеламі Рэчы Паспалітай. Цэзурай у 19 ст. П.Рагач лічыў паўстанне 1863 г. Перыядызацыя часоў пасля 1863 г. прыныцыпова не адрознівалася ад прапанаванай Я.Найдзюком.

Аўтар адзінай поўнай “Гісторыі Беларусі” на польскай мове Марцэлі Косман⁹ закончыў перыяд Рэчы Паспалітай падзеямі 1795 г. Адносна 19 ст. ён выкарыстаў савецкія клішэ “змярканне феадалізму” і “пачаткі капіталізму”, але ў дачыненні да савецкай перыядызацыі зрабіў характэрную карэктурку: перыяд “змяркання феадалізму” ў яго ахопліваў паўстанне 1863 г., якое такім чынам сталася цэзурай. Наступныя перыяды ў працы Космана такія: 1914 – 1920, 1921 – 1941, 1941 – 1945 і перыяд пасля Другой святовай вайны.

У 1993 г. у ЗША выйшла кніжка беларускага гісторыка і публіцыста Яна Запрудніка “Беларусь на гістарычных скрыжаваннях”¹⁰. Аўтара як пуб-

⁶ Гісторыя Беларускай ССР. Т. I. Мінск, 1955. Т. II. Мінск, 1958.

⁷ Гл., напр.: История Белорусской ССР. Минск, 1977.

⁸ Кароткі агляд гісторыі Беларусі для беларускіх дапаўняльных школаў. Улажыў П.Рагач. Беласток, 1990.

⁹ Kosman Ę. Historia Białorusi. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1979.

¹⁰ Беларускае выданне: Запруднік Я. Беларусь на гістарычных скрыжаваннях. Мінск, 1996.

ліцыста цікавіла перш за ўсё сучаснасць. Старажытную гісторыю Беларусі ён прадставіў сціпла. Прычым упор быў зроблены на гісторыю дзяржаўнасці і нацыянальнага руху. Я.Запруднік вылучыў перыяд “Ад дзяржаўнасці да заняпаду і паняволення”, які ахоплівае гісторыю Беларусі ажно да падзеяў Рэчы Паспалітай. Пасля ідзе перыяд “Узнікнення і ўвасаблення беларускай нацыянальнай ідэі” (ад пачатку XIX ст. да 1921 г.). Чарговыя раздзелы ахопліваюць перыяды: 1921 – 1941, 1941 – 1985, 1986 – 1992 гг.

У 90-я гады 20 ст. разам з узнікненнем незалежнай Рэспублікі Беларусь стала перасэнсоўвацца яе гісторыя і ў межах самой краіны.

У 1993 г. Леанід і Тамара Лойкі выказаліся за перыядызацыю, у якой асноўным крытэрыем з’яўляюцца рысы грамадскага стану і дзяржаўнасці беларускіх земляў¹¹. На практыцы гэта азначала вяртанне да перыядызацыі У.Ігнатоўскага, паколькі Леанід і Тамара Лойкі вылучылі як апошнія перыяды “Беларусь у складзе Рэчы Паспалітай (1569 – 1795 гг.)”, “Беларусь у складзе Расіі (канец XVIII ст.-1917 г.)” і савецкі перыяд (кастрычнік 1917 – 1991 гг.).

Аўтары першай вялікай апрацоўкі гісторыі Беларусі, зробленай у незалежнай рэспубліцы (“Нарысы гісторыі Беларусі”), недалёка адышлі ад савецкай схемы¹². Адносна эпохі, якая нас цікавіць, яны вылучаюць перыяд “Войнаў і ўнутрыпалітычных канфліктаў сярэдзіны XVII – XVIII ст.” і “Крызіса феадальна-прыгоніцкай сістэмы (канец XVIII – першая палова XIX ст.)”. Абодва раздзелы часткова перакрываюцца храналагічна. У апошнія здарэнні, апісанья ў першым з іх, трапіў трэці падзел Рэчы Паспалітай, а другі перыяд пачаўся апісаннем палітыкі расійскіх уладаў на землях далучаных да Расіі ў выніку першага падзелу. Чарговы раздзел, згодна з савецкай схемай, пачынаецца “адменаў прыгоннага права” і мае загаловак “Станаўленне буржуазнага грамадства”. Гэты перыяд ахоплівае стварэнне Беларускай рэвалюцыйнай грамады. У наступным раздзеле апісваюцца падзеі ад рэвалюцыі 1905 г. да Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г. Гэтай рэвалюцыйнай канчаецца першая частка “Нарысаў”. Другая частка прысвечаная савецкаму перыяду і падзелена наступным чынам: “Беларусь напярэдадні і ў першыя гады савецкай улады (1917 – 1921 гг.)”, перыяд НЭПу (1921 – канец 20-х гг.), 30-я гады. Асобна вылучана гісторыя Заходняй Беларусі. Храналагічныя рамкі гэтага раздзелу акрэсленыя як 1921 – 1939 гг., але выкладанне падзей даведзена да

¹¹Лойка Л., Лойка Т. Крыжовы шлях. Мінск, 1993.

¹²Нарысы гісторыі Беларусі ў 2-х частках. Ч. 1. Мінск 1994; Ч. 2. Мінск, 1995.

1941 г. У асобны раздзел вылучана “Вялікая Айчынная вайна”. У чарговых раздзелах пасляваенная гісторыя Беларусі падзелена на перыяды: 1945 – сярэдзіна 50-х гг., другая палова 50-х – першая палова 80-х гг., ад другой паловы 80-х гг. – да ўзнікнення незалежнай Беларусі.

У 1995 г. калектыў гісторыкаў, які распрацаваў новую канцэпцыю школьнай адукацыі, прапанаваў і новую перыядызацыю гісторыі Беларусі¹³. Згодна з гэтай канцэпцыяй, з 16 ст. у гісторыі Беларусі пачаўся Новы час, які завяршыўся ў 1918 г. Пасля наступіў сучасны перыяд альбо найноўшая гісторыя. Гэтая перыядызацыя неаднародная, бо тут збытаня цывілізацыйны падыход з крытэрыем дзяржаўнасці. Спасылкі на згаданую перыядызацыю знаходзім у выдадзеных пасля падручніках, але на практыцы амаль ніхто яе не прытрымліваецца.

Аўтарскі калектыў “Дапаможніка па гісторыі Беларусі” падзяліў эпоху якая нас цікавіць на наступныя перыяды: другая палова 17 – 18 ст., канец 18 – сярэдзіна 19 ст.¹⁴ Гэтыя перыяды часткова накладаюцца, паколькі першы з іх канчаецца трэцім падзелам, а другі – пачынаецца пасля першага. Выкладанне падзеяў чарговага перыяду (другая палова 19 – пачатак 20 ст.) пачынаецца з паўстання 1863 г. Потым аўтары вяртаюцца да праблемаў сялянскай рэформы, пачаўшы з 50-х г. 19 ст. Як відаць, мела месца спроба перанесці цэзуру з увагі на гісторыю нацыянальнага руху. Аднак з пункту гледжання кампазіцыі працы яе нельга прызнаць удалай. Наступны перыяд пачынаецца з выбуху Першай святовай вайны і канчаецца ўзнікненнем БНР. Далей ідзе перыяд 1919 – 1939 гг. Два апошнія перыяды: 1941 – 1991 гг. і 1991 – 1995 гг.

Аўтары “Гісторыі Беларусі ў двух частках” ва Уводзінах вылучылі Новы час (16 – пачатак 20 ст.) і Найноўшы (ад 1918 г. – да нашых дзён)¹⁵. Новы час падзяляецца на два этапы: афармленне феадальнай сістэмы і выпявання яе крызісу (15 – канец 18 ст.) ды генезіс і станавленне капіталізму, выпяванне крызісу буржуазнага грамадства (канец 18 ст. – 1917 г.). Насуперак логіцы гэтай перыядызацыі праца падзеленая на дзве часткі, з якіх першая канчаецца Лютаўскай рэвалюцыяй 1917 г., а другая пачынаецца пасля гэтай рэвалюцыі, а не з 1918 г. Вылучаны ва Уводзінах перыяд канца 18 ст. – 1917 г. у тэксце дзеліцца на два падперыяды: канец 18 – першая палова 19 ст. і другая палова 19 ст. – люты 1917 г.

¹³ Праграма па гісторыі для базавых агульнаадукацыйных школ. Мінск, 1995.

¹⁴ Дапаможнік па гісторыі Беларусі для паступаючых у вышэйшыя навучальныя ўстановы. Мінск, 1997.

¹⁵ Гісторыя Беларусі ў двух частках. Мінск, 1998.

Раздзел, у якім выкладаецца першы са згаданых падперыядаў, мае заглавак “Беларусь у складзе Расійскай імперыі. Крызіс феадальна-прыгонніцкай сістэмы”. З загалюка вынікае, што Беларусь толькі тады была ў складзе Расійскай імперыі, бо ў загалюку наступнага раздзелу пра Расійскую імперыю ўжо не згадваецца. Да таго ж крызіс феадальна-прыгонніцкай сістэмы прыходзіцца на перыяд, калі адпаведна Уводзінам адбываецца генезіс капіталізму. Пад першай паловай 19 ст. падразумеваецца перыяд да канца 50-х гг. Такім чынам, наступны перыяд пачынаецца згодна савецкай перыядызацыі з адмены прыгоннага права. У другой частцы выкладанне ідзе паводле перыядаў: 1917 – 1920, 1921 – 1939 (асобны раздзел прысвечана Заходняй Беларусі), 1939 – 1945, 1946-1985, 1985-1997 гг.

Іван Коўкель і Эдмунд Ярмусік наогул не вылучаюць вялікіх перыядаў апрача перыяду 1569 – 1795 гг.¹⁶ Як можна меркаваць са зместу раздзелаў, пад першай паловай 19 ст. яны разумеюць перыяд да канца 50-х гг. гэтага стагоддзя і бачаць як цэзуру пачатак 60-х гг. (1861 – 1863). У гісторыі БССР аўтары вылучаюць перыяд 1921 – 1928 і 1928 – 1939 гг. Асобна разглядаюць Заходнюю Беларусь у 1921 – 1939 гг. У пасляваеннай гісторыі вылучаюць перыяды: 1944 – 1955 гг., сярэдзіна 50-х – сярэдзіна 80-х гг. і сярэдзіна 80-х – сярэдзіна 90-х гг. 20 ст.

Аўтарскі калектыў навучальнага дапаможніка па гісторыі Беларусі, вылучыў перыяды “У складзе Рэчы Паспалітай” і “У складзе Расійскай імперыі”, які заканчваецца гадамі Першай святовай вайны. У далейшым выдзяляюцца кароткія перыяды: сакавік 1917 – люты 1918 гг. і 1918 – 1920 гг. Наступныя: 1921 – 1927, 1928 – 1939, 1939 – 1945, 1945 – сярэдзіна 50-х гг., сярэдзіна 50-х гг. – сярэдзіна 80-х гг., сярэдзіна 80-х – пачатак 90-х гг.¹⁷

Калектыў аўтараў самага новага падручніка па гісторыі Беларусі праводзіць ва Уводзінах перыядызацыю, у якой як асноўны крытэрыі прымаецца працэс фармавання беларускага народу¹⁸. Вылучаюцца чатыры этапы этнічнай гісторыі Беларусі, з якіх апошні ахоплівае перыяд з канца 14 ст. да нашага часу. Гэты этап акрэсліваецца як “час станаўлення, развіцця і ўздыму беларускай народнасці, які змяніўся перыядам яе размывання паланізацыяй і русіфікацыяй”. На жаль, не ўстаноўлена цэзура паміж згаданымі перыядамі. Вылучаюцца таксама перыяды 1917 – 1991 гг. і ад 1991 г.

¹⁶ Ковкель И., Ярмусик Э. История Беларуси с древнейших времен до нашего времени. Минск, 1998.

¹⁷ Навучальны дапаможнік па гісторыі Беларусі для ВНУ, коледжэў, ліцэяў і школ. Мінск, 1998.

Выйшла з друку толькі першая частка гэтай працы, завершаная трэцім падзелам Рэчы Паспалітай. Палітычная і сацыяльна-эканамічная гісторыя 18 ст. падаецца па паловах гэтага стагоддзя, але гісторыя культуры, літаратуры і мастацтва асвятляецца ў перыяд з другой паловы 17 ст. па 18 ст.

Разгледзім цяпер перыядызацыю паасобных галінаў гісторыі Беларусі – эканомікі, дзяржавы і права, культуры і літаратуры – у выбраных працах.

Аўтарскі калектыў “Эканамічнай гісторыі Беларусі” ва Уводзінах дэкларатыўна вылучае Новы (16 – пач. 20 ст.) і Найноўшы час (з 1914 г. па сённяшні дзень)¹⁹. Тым не менш перыядызацыя выкладання зусім іншая. Перыяд “Развіццё і ўмацаванне феадальнай гаспадаркі” пачынаецца ў другой палове 13 і канчаецца ў першай палове 17 ст. Пасля ідуць перыяды “позыяга феадалізму” (другая палова 17 – 18 ст.) і “разлажэння феадальна-прыгонніцкага ладу і зараджэння капіталістычных адносін” (першая палова 19 ст.). Далей выкладаецца “станаўленне капіталістычнай эканомікі Беларусі” ў другой палове 19 ст., але вылучаецца асобны перыяд “народная” (sic!) гаспадарка Беларусі ў паслярэформенны перыяд”. Наступныя перыяды – 1900 – 1913, 1921 – 1927, 1928 – 1941 (асобна разглядаецца эканоміка Заходняй Беларусі), 1941 – 1945, 1946 – 1950, 50 – 60-я гг., 70-я – першая палова 80-х гг., другая палова 80-х – 90-я гг. 20 ст.

Язэп Юхо, аўтар “Кароткага нарысу гісторыі дзяржавы і права Беларусі”, вылучыў перыяд “існавання Рэчы Паспалітай” 17 – 18 ст., хаця 17 ст. пачалося ў яго працы з Люблінскай уніі. Наступныя перыяды – “Разлажэнне прыгонніцтва і развіццё капіталістычных адносін” (першая палова 19 ст.) і перыяд капіталізму (1861-1917 гг.)²⁰. Як відаць, крытэрыем перыядызацыі Я.Юхо лічыць падзеі ў галіне гісторыі дзяржавы і права.

Аляксей Вішнеўскі і Іван Саракавік у далучанай да асноўнага тэксту працы “Праграме гісторыі дзяржавы і права Беларусі” вылучылі перыяды “У складзе Рэчы Паспалітай (XVII – XVIII ст.)”, “У складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – 1917 г.)”, “Утварэнне Беларускай Дзяржаўнасці (1917 – 1921)”, 20 – 30-я гг. (асобна БССР і Заходняя Беларусь), 40 – 80-я гг., 1990 – 1996 гг.²¹

Ігар Кузняцоў і Валянціна Шалкапляс дзеляць сваю “Гісторыю дзяржавы і права Беларусі” на “дакастрычніцкі” і „паслякастрычніцкі” перыяды. У канцы дакастрычніцкага перыяду яны вылучылі перыяды “У склад-

¹⁸ Гісторыя Беларусі. Частка першая. Са старажытных часоў да канца XVIII ст. Мінск, 2000.

¹⁹ Эканамічная гісторыя Беларусі. Мінск, 1995.

²⁰ Юхо Я. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. Мінск, 1992.

зе Рэчы Паспалітай” (16 – другая (sic!) палова 18 ст.) і “У складзе Расійскай імперыі” (канец 18 – пачатак 20 ст.). У другой частцы былі вылучаныя перыяды 1917 – 1921 гг., 1920 – 1930-я гг. Асобна, па-за храналагічныя рамкі працы, вынесены перыяд масавых рэпрэсіяў 1930 – 1950-х гг. Далей ужо храналагічна ідуць перыяды 1941 – 1944 гг., 1950 – 1980-я гг., 1990-я гг.²²

Аўтары “Гісторыі культуры Беларусі” Леанід Лыч і Уладзімір Навіцкі вылучылі перыяды: “Рэчы Паспалітай” (1569 – 1795), “У складзе Расійскай імперыі” (1795 – 1917). Як відаць, перыядызацыя тут праведзена з увагі на пазакультурныя крытэрыі. Далей ідуць перыяды: 1917 – пачатак 30-х гг., 30-я – пачатак 40-х гг., 40-я – сярэдзіна 50-х гг., другая палова 50-х – першая палова 80-х гг., 1985 – 90-я гг.²³

Аўтарскі калектыў “Гісторыі беларускай дакастрычніцкай літаратуры” вылучыў перыяды 17 – 18 ст., 19 ст., пачатак 20 ст.²⁴ У “Гісторыі беларускай савецкай літаратуры” вылучаны перыяды: 20-х гг., 30-х гг. (асобна асвятляецца літаратура Заходняй Беларусі), “Вялікай Айчыннай вайны” і пасляваенны, у якім, як можна меркаваць з яго зместу, вылучаецца яшчэ перыяд, які пачынаецца з другой паловы 50-х гг.²⁵

Падагульняючы гэты агляд, трэба заўважыць, што пераважная большасць гісторыкаў вылучае “доўгае” 19 ст. Практычна ва ўсіх перыядызацыях яно пачынаецца пасля трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай. Але пры апісанні расійскай палітыкі ў Беларусі аўтары амаль усіх перыядызацый пачынаюць з падзеяў 1772 г. Такім чынам, на самой справе менавіта гэты год трэба лічыць пачаткам “доўгага” 19 ст. Канец гэтага стагоддзя вызначаецца па-рознаму – 1914, 1917 і 1918 гг. Але звычайна разам з падзеямі згаданых гадоў разглядаюцца падзеі 1919, 1920 і 1921 гг. да Рыжскага дагавора ўключна.

Такім чынам самае “кароткае” 19 ст. вызначаецца гадамі 1895 – 1914. Але часцей яно атрымліваецца вельмі “доўгім” з уступным перыядам 1772 – 1795 гг. і канцавым 1914 – 1941 гг.

Гэтай мадэлі тэарэтычна супрацьстаіць савецкая перыядызацыя, якая ўстанаўлівае асноўную цэзуру на 1861 г. Савецкія гісторыкі прымаюць перыяды: (1772)1795 – другая палова 19 ст. (да канца 50-х гг.) і 1861 –

²¹ Вішнеўскі А., Саракавік І. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі. Мінск, 1997.

²² Кузнецов И., Шелкопляс В. История государства и права Беларуси. Минск, 1999.

²³ Лыч Л., Навіцкі У. Гісторыя культуры Беларусі. Мінск, 1996.

²⁴ История белорусской дооктябрьской литературы. Минск, 1977.

²⁵ История белорусской советской литературы. Минск, 1977.

1917 г. З другога боку, шмат несавецкіх гісторыкаў цэзурай лічыць 1863 г. такім чынам, калі назваць цэзуру нейтральна “пачатак 60-х гг. 19 ст.”, аказваецца, што нягледзячы на ідэалагічную афіліяцыю гісторыкаў, практычна ўсе яны складаюць перыядызацыю гісторыі Беларусі аднолькава. Нават гісторыкі паасобных галінаў наогул не спрабуюць вызначаць уласныя крытэрыі.

На агульным фоне вылучаюцца толькі А.Турчыновіч і М.Шкялёнак, якія асноўную цэзуру ў гісторыі Беларусі бачылі ў канцы 17 ст., але гэтым самым яны выходзяць па-за храналагічныя межы гэтага разгляду.

Даволі простаі прадстаўляецца мадэль перыядызацыі падзеяў пасля 1921 г. Усе гісторыкі вылучаюць перыяд 1921 – 1939 (1941), які яшчэ падзяляецца на 20-я і 30-я гады. Далей прынята вылучаць перыяд 1939(1941) – (1944)1945 гг. Потым найчасцей вылучаюцца перыяды: 1945 – сярэдзіна 50-х гг., сярэдзіна 50-х – сярэдзіна 80-х гг., сярэдзіна 80-х гг. – сярэдзіна 90-х гг. Вылучаюцца і іншыя перыяды, у тым ліку 90-х гг., але розніцы тут непрынцыповыя.

Мадэль выглядае мэтазгоднаю толькі вонкава, паколькі вынікае не з тэарэтычных меркаванняў, а з неахайнасці і бездапаможнасці асобных аўтараў. Невядома, што рабіць з перыядам 1772 – 1795 і 1914 – 1921 гг. Як унутраная цэзура могуць быць прызнанымі 1861 або 1863 г., але нельга лічыць 1861 г. фармацыйнай мяжой. Надзяленне сялянаў воляй і зямлёй – гэта гістарычны крок, але ж не адразу з феадалізму ў капіталізм. Яшчэ менш сур’ёзна выглядае 1917 г. як мяжа паміж капіталізмам і сацыялізмам у Беларусі. Ніякага сацыялізму ў 1917 г. у Беларусі не было. Трэць краіны знаходзілася пад нямецкай акупацыяй. Потым яшчэ тры гады ішлі ваенныя дзеянні, а трэць беларусаў не ведала сацыялізму яшчэ цэлае пакаленне.

Механічнае ўзгадненне перыядызацыі гісторыі Беларусі толькі з адной з магчымых заходнееўрапейскай перыядызацыяй (адлік Новага часу з 16 ст.) падвергнуў знішчальнай крытыцы Генадзь Сагановіч²⁶. Услед за нямецкімі гісторыкамі Л.Баўэрам і Г.Матысам ён гатовы лічыць, што Новы час “выяўляе пераход ад натуральнай да грашовай гаспадаркі, ад аграрна-становага грамадства да індустрыяльнай грамадзянскай супольнасці, ад сярэднявечнай формы дзяржавы (патрыманіяльнай манархіі) да сучаснай, сацыяльнай”. Наогул Г.Сагановічу самая блізка канцэпцыя “працяглага Сярэднявечча” Жака Ле Гофа. Адносна Беларусі Г.Сагановіч гатовы прадоўжыць гэтае Сярэднявечча ў 19 ст. ды нават да нашых дзён.

²⁶ Сагановіч Г. У пошуках Сярэднявечча // Беларускі гістарычны агляд. Т. 4. Сш. 1-2 (6-7). Снежань 1997. С. 3-18.

Безумоўна, сялянская цывілізацыя існавала ў Беларусі да 20 ст. На рубяжы 19 і 20 ст. вясковае насельніцтва складала звыш 80% усяго насельніцтва і звыш 90% беларускамоўнага. Такі стан практычна не змяніўся і ў першай палове 20 ст. Аднак гэтая цывілізацыя, нягледзячы на свой кансерватызм, не была нязменнай. Даволі выразна вымалёўваецца, напрыклад, перыяд фармавання фальварачна-прыгоннай гаспадаркі. З гэтага часу ў гаспадарцы Беларусі не было сістэмных пераменаў да 19 ст.

Хаця савецкая і постсавецкая гістарыяграфія разважаюць пра крызіс феадальна-прыгоннай сістэмы ў першай палове 19 ст., іх фактаграфія не надта пераканаўчая. Эканамічны заняпад у гэты час можна тлумачыць і страшным спусташэннем краю ў вайну 1812 г. і марудным экстэнсіўным аднаўленнем гаспадаркі. Ежы Ахманскі адносна крыху больш эканамічна развітай этнічнай Літвы сцвярджаў, што “ў сярэдзіне 19 ст. у сельскай гаспадарцы наступіў нават крызіс, паколькі ўпала пагалоўе быдла, свіней і авечак, паменшыўся таксама ўраджай. Але гэта было не праявай крызісу феадальнай сістэмы а толькі наступствам неўраджаяў і паморкаў быдла ў 1840 – 1841, 1844 – 1845, 1852 – 1855 гг.”²⁷ Эканамічны крызіс у Беларусі выглядаў больш цяжкім, чым у этнічнай Літве і суправаджаўся зніжэннем колькасці насельніцтва. Тым не менш ён не быў горшым за ранейшыя, якія былі пераадоленыя традыцыйнымі метадамі.

Такім чынам, можна сумнявацца, ці была сялянская рэформа вынікам крызісу феадальнай сістэмы, прынамсі на Беларусі. (Таксама як сумняваюцца некаторыя амерыканскія гісторыкі ў крызісе плантацыйна-нявольніцкай сістэмы ў паўднёвых штатах ЗША напярэдадні вызвалення неграў федэральнымі ўладамі).

Гістарычным фактам з’яўляецца тое, што сялянскую рэформу ў Беларусі ініцыявала расійская дзяржава ў асобе імператара Мікалая I. Рэформа 1861 г. была толькі самым важным звяном у доўгім ланцугу рэформаў: кісялёўскай, аляксандраўскай, сталыпінскай і прышчэпаўскай. Перыяд гэтай “працяглай” сялянскай рэформы рэзка супрацьстаіць як усёй папярэдняй, так і наступнай гісторыі жыцця беларускай сельскай ваколіцы.

Перыяд НЭПу можна далучыць да перыяду сялянскай рэформы, бо з аднаго боку камісарам сельскай гаспадаркі Зміцерам Прышчэпавым працягвалася сталыпінская рэформа, а з другога – была канфіскаваная вялікая землеўласнасць. Трэць гэтай зямлі перадалі сялянам, а астатнюю частку – грамадзе. Гэты крок можна трактаваць, і так звычайна робіцца,

²⁷ Ochmański J. Historia Litwy. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1992.

як уступ да калектывізацыі. Але, калі адступіць ад дэтэрмінізму, што калектывізацыя павінна была наступіць, і разглядаць перадачу зямлі грамадзе ў катэгорыях тыпалагізацыі, дык яе можна лічыць чарговым этапам аляксандраўскай рэформы, якая на ўсходзе Беларусі была праведзена такім самым чынам.

Толькі калектывізацыя азначае безумоўную тыпалагічную змену, прычым працэс калектывізацыі доўжыўся з 30-х да пачатку 50-х гадоў 20 ст. Нягледзячы на тое, ці назавем калектывізацыю ўвядзеннем сацыялізму ў сельскую гаспадарку, рэфеадалізацыяй ці пераходам да азіяцкага спосабу вытворчасці, яна абазначала рашучую змену накірунку шматвяковага працэсу, але з захаваннем прынцыпу мадэрнізацыі.

Змены ў сельскай гаспадарцы не абмяжоўваліся толькі сістэмнымі зменамі. Да ўвагі трэба прыняць змену спосабу і роду прадукцыі. Асноўная змена наступіла ў 80 – 90-я гады 19 ст., калі ў выніку сусветнага аграрнага крызісу заняпала шматвяковая збожжавая гаспадарка Беларусі. Адбывалася пераарыентацыя гаспадаркі Беларусі. Новая спецыялізацыя ўключала вытворчасць жывёлагадоўчай прадукцыі, перш за ўсё малочнай, льна- і бульбаводства, агародніцтва і садоўніцтва. Памешчыцкія гаспадаркі ўводзяць машынную тэхніку ў вялікім, як на Расійскую імперыю, маштабе. У гэты час паскорыліся і змены маёмасных адносінаў у сельскай гаспадарцы. З аднаго боку ўзмацнілася частка памешчыцкіх гаспадарак, з другога – ламаўся працэс выкупу вялікай землеўласнасці сялянамі і адбывалася маёмасная дыферэнцыяцыя сялянскіх гаспадарак.

Індустрыяльнае грамадства нараджалася ў Беларусі вельмі марудна. Першая мануфактура з’явілася тут у 20-я гг. 18 ст., першая паравая машына праз сто гадоў. Наогул прынята лічыць, што ў першай палове 19 ст. Беларусь уступіла ў фазу прамысловага перавароту і перыяду зараджэння капіталізму (у мануфактурнай вытворчасці). Але змены ў спосабах і адносінах прамысловай вытворчасці не могуць схаваць нікчэмнасці ролі прамысловасці ў жыцці грамадства Беларусі ў перыяд “капіталізму”. Вядома, што ў 1879 г. у Беларусі было ўсяго 7 800 (!) прамысловых работнікаў.

Паскарэнне развіцця прамысловасці наступіла толькі ў другой палове 80-х гг. На развіццё эканомікі ў апошнія дваццацігоддзе 19 ст. прыкметна паўплывала развіццё чыгункі, а таксама банкаўскай справы. Наогул, у гэты час адбывалася фармаванне сацыяльна-эканамічнага краявіда, на фоне якога нараджаўся сучасны беларускі нацыянальны рух. Гэты “краявід” існаваў даволі доўга, да пачатку 50-х гг. 20 ст. З таго часу

пачынаецца інтэнсіўная індустрыялізацыя і урбанізацыя. Наступае сапраўды новы час у гісторыі Беларусі.

З пункту гледжання гісторыі дзяржавы і права безумоўнай цэзурай з'яўляецца заключэнне Люблінскай уніі 1569 г. Але лічыць падобнай цэзурай падзел Рэчы Паспалітай ужо складана. Падзелы былі працэсам, а не адзінкавым здарэннем. На гэтым факце звычайна спатыкаюцца гісторыкі, якія перыяд Рэчы Паспалітай заканчваюць 1795 г., а перыяд Расійскай імперыі пачынаюць з 1772 г.

Ёсць і іншая прычына ставіць гэту цэзуру пад пытаннем. Як заўважыў Генадзь Кісялёў: “Звычайна кажуць, што пачатак уз'яднання Беларусі з Расіяй быў дадзены ў 1772 г. у выніку першага падзелу Рэчы Паспалітай. Наогул гэта так, але мы не павінны забываць, што больш за сто гадоў раней, у 1654 г. разам са Смаленскам Расіі дастаўся танюткі краёк беларускай зямлі”²⁸. Дадам, што немагчыма разглядаць гісторыю дзяржавы і права Беларусі без уліку Смаленска, паколькі сённяшняя Рэспубліка Беларусь спасылаецца на традыцыю БССР, заснавальніцкі міф якой звязаны менавіта са Смаленскам.

Што тычыцца падзелаў Рэчы Паспалітай, дык варта памятаць і аб тым, што першаму падзелу папярэднічала ліквідацыя шляхецкай аўтаноміі Смаленшчыны ў 1768 г. І пасля другога падзелу ліквідацыя адметнасці Смаленшчыны была актуальнай праблемай для Кацярыны II.

Першы падзел Рэчы Паспалітай звычайна трактуецца, як маргінальная падзея. Але гэта была падзея маргінальная ў гісторыі Рэчы Паспалітай, але не Беларусі. У выніку гэтага падзелу амаль палова беларускага насельніцтва Рэчы Паспалітай і самыя вялікія беларускія гарады Магілёў, Віцебск ды Полацк апынуліся ў складзе Расіі. Калі лічыць яшчэ і Смаленшчыну (з беларускай часткай Гетманшчыны), дык можна сцвердзіць, што з 1772 г. большасць беларускіх земляў і насельніцтва знаходзілася ў іншай дзяржаве. На гэтай тэрыторыі праводзілася палітыка, якая атрымала свой працяг на беларускіх земляў і ў 19 ст.

Беларуская “стыхія” на землях, якія засталіся ў складзе Рэчы Паспалітай, была вельмі аслабленая. Паскорана ішла паланізацыя, замацаваўся падзел на заходнюю “Літву” і ўсходнюю “Беларусь”. Да таго ж ліквідацыя дзяржаўнасці Вялікага Княства Літоўскага праводзілася пасля першага падзелу і з боку Польшчы. Гэтую дзяржаўнасць практычна ліквіда-

²⁸ Киселев Г. Разыскивается классик. Минск, 1989. С. 152.

вала канстытуцыя 3 мая 1791 г. і толькі дзякуючы “Узаемнаму заручэнню абедзвюх нацый” ВКЛ захавала аўтаномны статус.

Падзелы Рэчы Паспалітай не закончылі перыяд зменаў межаў і дзяржаваўтварэнняў на беларускіх землях. Да 1807 г. у склад Прусіі ўваходзіла Беласточчына. Паўднёвае Падляшша найперш захапіла Аўстрыя. Пасля яно ўвайшло ў Варшаўскае герцагства (1807 г.) і Польскае каралеўства (1815 г.).

Апроч гэтага ў 1812 г. на кароткі час было адноўлена Вялікае Княства Літоўскае на тэрыторыі Віленскай, Гарадзенскай і Менскай губерняў. Таксама было створанае Часовае польскае праўленне Беларусі на тэрыторыі Віцебскай і Магілёўскай губерняў. Гэта было першае дзяржаваўтварэнне, якое называлася менавіта “Беларусь”. Хіба ўзнікненне (няхай сабе марыянетачнай) дзяржавы не з’яўляецца найважнейшай падзеяй для гісторыі беларускай дзяржавы і права?

Канчатковае юрыдычнае далучэнне ўсіх беларускіх земляў да Расіі адбылося на Венскім кангрэсе 1815 г. Але дзяржаўны статус беларускіх земляў доўгі час заставаўся пад пытаннем. Не было дзяржаўнай аўтаноміі, але захавалася асобнае права і нават свайго роду ўзброеныя сілы (Літоўскі корпус). Гэтае становішча канчаецца ў прынцыпе разам з касацыяй Літоўскага статуту ў 1840 г. Праўда, на Чарнігаўшчыне Літоўскі (Валынскі) статут перастаў дзейнічаць толькі ў 1843 г. Дык можа зручней было б устанавіць цэзуру на пачатак 40-х гг. 19 ст.?

Чарговы перыяд зменаў дзяржаўнага статусу беларускіх земляў пачаўся ў 1917 г., калі Першы Усебеларускі з’езд абвясціў Беларусь аўтаномнай рэспублікай у складзе Расійскай Дэмакратычнай Федэратыўнай Рэспублікі. У 1918 г. была абвешчана незалежная Беларуская Народная Рэспубліка. У 1919 г. нарадзілася Беларуская Сацыялістычная Савецкая Рэспубліка, на пачатку лютага гэтага ж году злучаная з Літоўскай ССР у Сацыялістычную Савецкую Рэспубліку Літвы і Беларусі. Яна перастала існаваць у ліпені 1919 г. фактычна, а ў ліпені 1920 г. – юрыдычна. У гэтым жа месяцы была абвешчана Сацыялістычная Савецкая Рэспубліка Беларусі. У лістападзе 1920 г. часова аднавілася улада БНР на Мазыршчыне і Случчыне. У 1921 г. Рыжскі дагавор замацаваў падзел беларускіх земляў на тры часткі: БССР, у складзе Рэспублікі Польшча і РСФСР. У 1924 і 1926 гг. адбылося ўзбуйненне БССР. У 1939 г. да часу далучэння Заходняй Беларусі да БССР кароткі час існавала свайго роду заходнебеларуская савецкая дзяржаўнасць. У 1944 г. Другі Усебеларускі кангрэс пацвердзіў пастановы Акту 25 сакавіка 1918 г. адносна разрыву дзяр-

жаўных сувязяў з Расіяй, абыходзячы маўчаннем праблему незалежнасці. У 1945 г. былі перагледжаны межы БССР (з дробнымі карэктурамі ў наступныя гады).

Такім чынам, перыяд 1917 – 1945 гг. з’яўляецца суцэльным перыядам чарговых зменаў дзяржаваўтварэнняў на беларускіх землях і межаў гэтых дзяржаваўтварэнняў.

Але існуе магчымасць і іншай трактоўкі праблемы, на што наводзіць думку выдзяленне Ігарам Кузняцовым і Валянцінай Шалкапяс раздзела “Масавыя рэпрэсіі на тэрыторыі Беларусі ў 30 – 50-я гг.”. Хаця згаданыя гісторыкі вылучаюць такі перыяд з увагі на сталінскія рэпрэсіі, яго можна лічыць часам псеўдазаконня і генацыду, учыненага двума таталітарнымі рэжымамі – сталінскім і гітлераўскім.

Перыядызацыя гісторыі культуры ў падручніках падпарадкавана пазакультурным чыннікам. Але таксама існуе перыядызацыя, звязаная з вылучэннем культурных фармацыяў. Напрыклад, вылучаецца перыяд ад сярэдзіны 17 да сярэдзіны 18 ст. (умоўна яго можна назваць перыядам “спелага” Барока) і перыяд Асветніцтва, якое прыходзіцца на другую палову 18 і пачатак 19 ст.

Акрэсленне “пачатак 19 ст.” даволі агульнае. Э. Дарашэвіч вызначае завяршэнне эпохі Асветніцтва на першую чвэрць 19 ст.²⁹ Святлана Куль-Сяльвестрава працягвае гэты перыяд на ўсё 20-я г. 19 ст. Яна пачынае адлік з 1772 г., але, як сама адзначае, дапаўняе гэты перыяд “разлеглымі экскурсамі ў больш раннія і пазнейшыя часы”³⁰.

Леанід Лыч і Уладзімір Навіцкі, якія наогул не выдзяляюць асобнага перыяду Асветніцтва, вылучаюць як мікраперыяд час пасля паўстання 1830 г. да 1840 г., калі, паводле іх меркавання, на шлях адкрытай барацьбы з польскай культурай стаў цар Мікалай I. Цэзуру 1840 г. яны прымаюць з увагі на забарону ўжывання тэрміну “Беларусь”. Такой забароны фактычна не было, але пачатак 40-х гг. сапраўды вызначае час фармавання асноваў поўнай русіфікацыі краіны. Перш за ўсё гэта датычыла асветы і адукацыі, пачынаючы з закрыцця Віленскага універсітэту. Потым была забарона навучання польскай мове ў Віцебскай і Магілёўскай губернях у 1835 г., замена польскіх школаў расійскімі ў Менскай, Гарадзенскай, Віленскай губернях у 1840 г., закрыццё Медыка-хірургічнай ака-

²⁹ Дарашэвіч Э. Асветніцтва // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 1. Мінск, 1993. С. 211.

³⁰ Куль-Сяльвестрава С. Беларусь на мяжы стагоддзяў. Фармаванне культуры Новага часу на беларускіх землях (другая палова XVIII ст. - 1820-я гг.). Мінск, 2000. С. 6.

дэміі ў Вільні ў 1842 г. і перанясенне каталіцкай Духоўнай семінары ў Санкт-Пецярбург у гэтым самым годзе.

Хаця пры цары Мікалае I ўжо здзяйснялася афіцыйная русіфікацыя краіны, нельга забываць, што гэтая задача ставілася і часткова выконвалася яшчэ пры Кацярыне II. “Новы курс” Мікалая I не быў выкліканы паўстаннем 1831 г., паколькі быў прыняты яшчэ ў апошнія гады праўлення Александра I.

Такім чынам, хаця ёсць прычыны абмяжоўваць перыяд Асветніцтва 20-і г. 19 ст., ёсць таксама падставы працягнуць гэты перыяд і на 30-я г. Іх можна разглядаць не як пачатак новай расійскай палітыкі, а толькі як завяршэнне старой.

Адносна ўсяго наступнага перыяду абмяжуюся толькі адной заўвагай. 1917 г. у гісторыі беларускай культуры не мае вялікага значэння, паколькі як да гэтага года, так і пасля яго беларуская культура стваралася практычна гэтым самым пакаленнем і ў гэтым самым духу. Перамены пачынаюцца з 30-х г., калі пакаленне творцаў знішчаецца фізічна і адбываецца інтэнсіўнае насаджванне новай савецкай культуры.

Усё, што было сказана наконт культуры, датычыць і літаратуры. Адам Мальдзіс, які ў згаданай “Гісторыі беларускай дакастрычніцкай літаратуры”, вылучыў другую палову 18 ст. і 19 ст., у той жа час сцвярджаў, што ў другой палове 18 ст. закончыўся пераход ад старабеларускай літаратуры да літаратуры новага часу, і, што да 20-х гг. 19 ст. у беларускай літаратуры пераважалі ранейшыя, класіцыстычныя і сентыментальныя каноны (раннія вершы Яна Баршчэўскага, філамацкія сцэнкі Яна Чачота). Далей А.Мальдзіс заўважыў ажыўленне ў 40 – 50-я г., якое дасягнула сваёй кульмінацыі на пачатку 60-х гг. 19 ст. Як можна меркаваць, на 70-я гады прыйшлося “дагаранне” гэтага ажыўлення.

Пачатак новага этапу А.Мальдзіс звязвае з імёнамі Францішка Багушэвіча, Адама Гурыновіча і Яна Неслухоўскага, з прыходам якіх у літаратуру “патрыятызм стаў больш прадуманы”. Іншымі словамі, толькі з 80-х г. 19 ст. пачынаецца перыяд беларускай нацыянальнай літаратуры.

У перыядызацыі гісторыі беларускай нацыі існуюць дзве асноўныя плыні. Прыхільнікі адной захоўваюць вернасць фармацыйнаму падыходу. Другія лічаць, што беларуская нацыя (народ) існавала ад пачатку гістарычных часоў. Фармацыйная школа сцвярджае, што перыяду нацыі папярэднічаў перыяд народнасці. Адным з першых перыяд народнасці вылучыў М.Доўнар-Запольскі. Паводле яго меркавання, гэты перыяд тры-

ваў да канца 70-х гг. 19 ст., а з 80-х г. пачаўся перыяд нацыянальнага Адраджэння. М.Доўнар-Запольскі заўважыў слабасць індустрыяльнага працэсу ў Беларусі ў другой палове 19 ст. Ён аспрэчваў ролю пралетарыята ў рэвалюцыі і лічыў беларусаў сялянскай нацыяй. Такім чынам, даследчык не ўпісваўся ў савецкую канцэпцыю фармавання нацыі як наступства зараджэння капіталістычных адносінаў і з’яўлення буржуазнага грамадства, што з часам распаўсюдзілася ў падручніках і ў пэўнай ступені пануе і сёння. Згодна гэтай канцэпцыі, беларуская нацыя фармуецца ў другой палове 19 – пачатку 20 ст. як “буржуазная”. Характэрна, што адносна наступнага перыяду праблемы фармавання нацыі не закраналіся.

Тым часам, калі ўсур’ёз лічыць, што сучасная нацыя гэта спараджэнне індустрыяльнай эпохі, пра фармаванне гэтай нацыі ў часы, калі звыш 90% беларусаў былі сялянамі, гаварыць немагчыма. Як ужо было сказана, індустрыяльная эпоха ў Беларусі фактычна распачалася толькі ў сярэдзіне 50-х гадоў 20 ст. Такім чынам, трэба прызнаць, што сучасная беларуская нацыя фармуецца толькі ў другой палове 20 ст.

Заснавальнікам нефармацыйнай плыні быў В.Ластоўскі. Ён карыстаецца тэрмінам “беларускі народ”. Гэты народ, сфармаваны ў раннім Сярэднявеччы (інакш кажучы, у пачатках гістарычнага перыяду), страціў верхнія сацыяльныя слаі і стаў “простым” (двухкласе ад В.Ластоўскага) народам. Пад канец 18 ст. з’яўляецца “зачатак народнага адраджэння”, а ў пачатку 19 ст. пад уплывам рукапіснай літаратуры “будзіцца нацыянальнае пачуццё”. Аднак абставіны “не далі гэтым зачаткам развінуцца ў рух да нацыянальнага адраджэння”.

Як можна меркаваць, “беларускі нацыянальны рух” паводле В.Ластоўскага пачынаецца ў перыяд дзейнасці В.Дуніна-Марцінкевіча, Ф.Багушэвіча і Я.Неслухоўскага. Але на самой справе яго трэба распачынаць толькі з 1903 – 1904 гг., падзеямі, якія адбыліся у студэнцкім асяроддзі ў Санкт-Пецярбургу.

Думку В.Ластоўскага падхапіў Я.Найдзюк, які больш выразна вызначыў цэзуру заняпаду беларускага народу на канец 17 ст., і П.Рагач. Абодва згаданыя аўтары падкрэсліваюць ролю Канстанціна Каліноўскага ў нацыянальнай гісторыі (невядомага В.Ластоўскаму падчас напісання кніжкі).

У гэтай плыні памяшчаецца і Я.Запруднік, які карыстаецца тэрмінам “народ”, але вылучае перыяд “узнікнення і ўвасаблення беларускай нацыянальнай ідэі” (канец 18 ст. – 1921 г.). Я.Запруднік увадзіць узяты, відаць, у М.Гроха, тэрмін “літаратурнае абуджэнне” (да В.Дуніна-Марцінкевіча ўключ-

на). К.Каліноўскага ён лічыць “заснавальнікам беларускага нацыяналізму”, але падкрэслівае ролю народнікаў у беларускім нацыянальным самавызначэнні асобна як ад Расіі, так і Польшчы. У 20 ст. Я.Запруднік вылучыў перыяд “літаратурнага адраджэння” ў нашаніўскія часы, перыяды “нацыянальнага супраціву” (1955 – 1985) і “адраджэння нацыі” (з 1986 г.).

Адносна перыядызацыі розніцы паміж згаданымі плынямі відавочна непрынцыповыя. Напрыклад, прыхільнікі і адной і другой на практыцы вылучаюць “доўгае” 19 ст. Цэзура ў гэтым стагоддзі таксама ставіцца падобна: другая палова 19 ст., на якую прыходзіцца “фармаванне беларускай нацыі” альбо пачатак беларускага нацыянальнага руху (В.Ластоўскі) ці нацыяналізму (Я.Запруднік).

Як можна меркаваць, нефармацыйныя гісторыкі нейкім чынам адрозніваюць перыяды існавання народу і нацыі, а тэрмінам “адраджэнне” акрэсліваюць розныя перыяды фармавання нацыянальнага руху і нацыі.

Тэрмін “адраджэнне” арганічна звязаны з тэорыяй заняпаду беларускага народу альбо яго дзяржаўнасці. Фармацыйны падыход прымушае адкінуць гэты тэрмін, паколькі не магла адраджацца нацыя, якая, паводле фармацыяністаў, не існавала. Гэтак і робяць савецкія гісторыкі.

Тым не менш, яшчэ М.Доўнар-Запольскі ўвёў тэрмін “беларускае нацыянальнае адраджэнне” адносна перыяду 80-я гг. 19 – пачатку 20 ст. Гэты тэрмін у адносінах да гэтага самага перыяду канца 19 – пачатку 20 ст. вяртаецца ў працах некаторых сучасных гісторыкаў³¹.

Асобна ад усіх узгаданых гісторыкаў стаіць У.Ігнатоўскі, паводле якога на працягу ўсёй гісторыі існаваў толькі “беларускі народ”. Ён не вылучаў ніякіх формаў існавання гэтага народа ды ніякіх адраджэнняў.

На мой погляд, падыход У.Ігнатоўскага поўнасьцю апраўданы адносна выкладання нацыянальнай гісторыі. Адрозніванне паняццяў “народа”, “народнасці”, “нацыянальнасці” і “нацыі” – гэта справа выключна адвольных дэфініцый. Наўрад ці трэба праводзіць такія падзелы ў падручніках.

У прыватнасці, не мае навуковых падставаў вылучэнне перыяду “фармавання беларускай нацыі” ў другой палове 19 – пачатку 20 ст. Фармаванне гэтай нацыі адбывалася і ў наступныя перыяды ажно да нашых дзён.

Насельніцтва ўсходняй Беларусі (віцебска-магілёўскай) асэнсоўвае сябе як беларусаў паводле нацыянальнасці толькі з дваццатых гадоў. На заходнім Палессі беларуская нацыянальная свядомасць замацоўваецца

³¹ Біч М. Станаўленне буржуазнага грамадства // Нарысы гісторыі Беларусі. Ч. 1; Лыч Л., Навіцкі У. Гісторыя беларускай культуры.

толькі на рубяжы 30 – 40-х гг. Да таго ж пашырэнне беларускай нацыянальнай свядомасці ішло паралельна працэсу змены заходнееўрапейскага напрамку мадэрнізацыі на савецкі. Такім чынам, можна гаварыць толькі пра працэс фармавання мадэрновай беларускай нацыі, якая толькі з сярэдзіны 50-х г. трансфармуецца ў беларускую індустрыяльную савецкую нацыю.

З сярэдзіны 80-х гг. пачынаецца працэс Адраджэння (тут гэты тэрмін сапраўды адпавядае зместу працэсу) нацыі заходнееўрапейскага тыпу. Але з перспектывы сённяшняга дня можна сцвердзіць, што пераважаюць працэсы фармавання постсавецкай беларускай нацыі.

Тэрмін “Адраджэнне” настолькі аб’ёмісты, што на практыцы не абазначае нічога канкрэтнага і з навуковага пункту гледжання зусім непрымальны. Згодна сучаснаму стану даследаванняў няма, напрыклад, ніякіх падставаў адносіць паняцце “Адраджэнне” да першых дзесяцігоддзяў 19 ст. і супрацьстаўляць іх другой палове 18 ст.

Аўтары, якія называюць перыядам нацыянальнага адраджэння канец 19 – пачатак 20 ст., на самой справе называюць адраджэннем фармаванне беларускай ідэйнай нацыянальнай супольнасці, якое пачынаецца з “Томана”, на старонках якога і была выведзеная думка аб беларускім народзе (народнасці) як нацыі.

Абагульняючы сказанае вышэй, прапаную ўласную перыядызацыю гісторыі Беларусі ў эпоху мадэрнізацыі:

I. Сярэдзіна 18 – 30-я гг. 19 ст.:

фальварачна-прыгонная гаспадарка з адпрацовачнай феадальнай рэнтай; з’яўленне мануфактураў і фабрык; мадэрнізацыя феадальных дзяржаўных і грамадскіх (верхняй праслойкі) структураў; ліквідацыя аўтаноміі Смаленшчыны і дзяржаўнасці ВКЛ; ліквідацыя уніяцкай царквы; Асветніцтва закранае верхнія пласты грамадства; выцясненне латыні польскай мовай са школьнай адукацыі, а потым замена яе рускай; беларускамоўная саслоўная літаратура; адсутнасць беларускай нацыянальнай ідэі; беларускі народ як аб’ект апісання.

II. Рубеж 30-40-х – канец 70-х гг. 19 ст.:

мадэрнізацыя структураў усяго грамадства; сялянская рэформа; прававая і культурная русіфікацыя; грамадства падзеленае на праваслаўную большасць і каталіцкую меншасць; беларускамоўная літаратура пераходзіць саслоўныя і рэгіянальныя бар’еры; адсутнасць беларускай нацыянальнай ідэі; беларускі народ як аб’ект дзеяння.

III. Пачатак 80-х гг. 19 ст. – рубеж 20-30 гг. 20 ст.:

змена збожжавай сельскай гаспадаркі шматкультурнай; працяг сялянскай рэформы (сталыпінская і прышчэпаўская рэформы); развіццё прамысловасці, чыгункі і банкаўскай справы; крышталізацыя нацыянальнай ідэі; беларуская нацыянальная літаратура; развіццё беларускага нацыянальнага руху і пабудова дзяржаўнасці; беларускі народ як суб'ект дзеяння (нацыя).

IV. Рубеж 20-30-х – пачатак 50-х гг. 20 ст.:

калектывізацыя; спыненне развіцця прамысловасці; беззаконасць, генацыд, фізічная знішчэнне нацыянальнай эліты; перафармаванне беларускай сялянскай нацыі заходнееўрапейскага тыпу ў беларускую нацыю савецкага тыпу; беларускі народ як аб'ект дзеяння таталітарных рэжымаў.

V. Сярэдзіна 50-х – сярэдзіна 80-х гг. 20 ст.:

індустрыялізацыя і ўрбанізацыя; русіфікацыя і атэзізацыя; фармаванне індустрыяльнай савецкай беларускай нацыі (пакідаю пад пытаннем, ці беларускі народ быў аб'ектам, ці суб'ектам гэтага працэсу).

VI. 3 сярэдзіны 80-х гг. 20 ст. да нашых дзён:

эканамічная стагнацыя; пабудова незалежнай дзяржавы; фармаванне беларускай постсавецкай (і постіндустрыяльнай?) нацыі.

Іван Лысяк-Рудніцкі ўвёў калісьці у навуковы абарот паняцце “ўкраінскае 19 стагоддзе” (80-я гг. 18 ст. – 1914 г.). На мой погляд, беларускім можна назваць толькі “доўгае” 20 стагоддзе, якое пачынаецца ў 80-я гг. 19 ст. і працягваецца па гэтыя дні.

3 ГІСТОРЫЯ Вывучэння мінулага і сучаснага стану культуры Беларусі ў беларускай савецкай гістарыяграфіі 1920-х гадоў

Гісторыя культуры Беларусі – адна з галоўных і важнейшых праблемаў айчыннай гістарычнай навукі. Артыкулы, брашуры, манаграфіі, абмеркаванні розных пытанняў культуры на канферэнцыях і ў дыскусіях, стварэнне навуковых цэнтраў па вывучэнні культуры – усё гэта сфармавала асобны кірунак у даследаваннях гісторыі беларускага грамадства.

Па дадзенай праблеме напісана шмат працаў. Пры гэтым вялікая сума гістарычных ведаў пра мінуўшыну нацыянальнай культуры была назапашана за час існавання Беларускай ССР (1919 – 1991 гг.).

Пачатак (першы этап) гістарыяграфічнага вывучэння пытанняў гісторыі культуры прыйшоўся ў Савецкай Беларусі на міжваенны перыяд (1920 – 1941 гг.). Асабліва актыўна і найбольш плённа гісторыка-культуралагічныя праблемы даследаваліся ў 1920-я гады, калі ў рэспубліцы на дзяржаўным узроўні праводзілася палітыка беларусізацыі і разам з эканамічнай лібералізацыяй (НЭП) партыйныя і савецкія органы дапускалі пэўны плюралізм у грамадска-палітычнай і ідэалагічнай сферах, у тым ліку на “гістарычным фронце”.

У такіх умовах вучоўня-грамадазнаўцы мелі некаторыя магчымасці для фармавання нацыянальна-дзяржаўнай канцэпцыі гісторыі Беларусі. Нацыянальна-дзяржаўны падыход выкарыстоўваўся ў 20-я гады (асабліва ў першай палове дзесяцігоддзя) і ў даследаваннях па гісторыі беларускай культуры, пакуль у гістарычнай навукі БССР канчаткова не запанавалі ўзведзены ў абсалют марксісцкі (сацыяльна-класавы) падыход.

Ужо ў 1920-я гады з’явіліся першыя гістарыяграфічныя агляды, у якіх закраналіся пытанні як мінулага, так і сучаснага стану культуры Беларусі. Так, першы рэктар Белдзяржуніверсітэта прафесар Уладзімір Пічэта метадалагічна слушна заўважыў, што “пытанне аб культурных уплывах – адна з найбольш складаных сацыялагічных праблем і патрабуе з боку даследчыка вялікай асцярожнасці ў сваіх назіраннях і высновах. Пры дагматычным вывучэнні пытання з’яўляецца зусім немагчымым навукова-аб’ектыўнае вывучэнне настолькі цікавай і ў той жа час важнай праблемы”¹.

У сярэдзіне 1920-х гадоў апублікаваны вялікі (43 старонкі) гістарыяграфічны артыкул У.Пічэта пра беларускага першадрукара і асветніка Фран-

¹ Пічэта В. Новые работы по истории Белоруссии // Вестник Народного Комиссариата Просвещения. 1921. № 2. С. 19.

цішка Скарыну². Аўтар прааналізаваў расійскую, беларускую, украінскую, чэшскую і польскую навуковую літаратуру аб жыцці і дзейнасці Скарыны. У гістарыяграфічным вывучэнні дадзенага пытання Пічэта вылучыў два перыяды: 1) 1776 г. – канец 1880-х гадоў; 2) канец 1880-х г. – 1926 г. Этапнай працай, якая абумовіла храналагічную мяжу паміж перыядамі, з’явілася, на думку вучонага, абагульняючая манаграфія расійскага гісторыка літаратуры Пятра Уладзімірава “Доктар Францыск Скарына, яго пераклады, друкаваныя выданні і мова” (Санкт-Пецярбург, 1888, на рускай мове).

Кароткі пералік працаў па праблемах літаратуры, мастацтва, культурнага будаўніцтва ў БССР змясціў у сваім артыкуле Сямён Вальфсон³. Ён жа прывёў і марксісцкае разуменне айчынай культуры: “Пранікнавеньне дыялектыка-матар’ялістычных прынцыпаў у нашу навуку ёсць важнейшы фактар у справе барацьбы за нацыянальную па форме і пралетарскую па зместу культуру, у процівагу шматлікім хітраванням і спробам стварыць замаскаванымі прыёмамі савецкую па форме і нацыянальную па зместу культуру”⁴. У пацвярджэнне свайго палажэння С.Вальфсон спаслаўся на словы аднаго з тагачасных партыйных кіраўнікоў рэспублікі Вільгельма Кнорына: “[...] Беларускае культура можа расцьці і разгортвацца толькі як культура шырокіх рабочых мас і беднага сялянства, як культура пралетарская на сваім змесце, інакш яе зусім ня будзе”⁵. Разам з тым Сямён Вальфсон канстатаваў “бурны рост беларускай літаратуры і мастацтва” на працягу 1918 – 1928 гг.⁶, што сапраўды адпавядала рэчаіснасці. За згаданы перыяд, паводле падлікаў даследчыка, аб’ём публікацый, прысвечаных пытанням літаратуры і культурнага будаўніцтва, склаў 16 друкаваных аркушаў, а агульны памер гістарычнай “навуковай марксысцкай літаратуры” – 274 друкаваныя аркушы⁷.

У падобным палітычным падтэксце разглядаў беларускую культуру гісторык-марксіст М.Югаў. Паводле яго, “ва ўсялякай нацыянальнай рэспубліцы барацьба за нацыянальную форму культуры ўскладняецца яшчэ спробай пэўных груп весці пад гэтым флагом і барацьбу за змяненне зместу нацыянальнай паводле формы культуры і часта – у Беларусі нават вельмі часта – з’яўляецца прамой службовай зброяй усіх тых гру-

² Пичета В. Scoriniana (1776—1926) // Чатырохсотлетье беларускага друку. 1525-1925. Менск, 1926.

³ Вольфсон С.Я. Марксысцкая навуковая работа ў БССР за 10 гадоў (1918-1928) // Марксысцкі Зборнік. № 1. Менск, 1929. С. 12-13, 16.

⁴ Вольфсон С.Я. Марксысцкая навуковая работа ў БССР за 10 гадоў (1918-1928). С. 20.

⁵ Вольфсон С.Я. Марксысцкая навуковая работа ў БССР за 10 гадоў (1918-1928). С. 20.

⁶ Вольфсон С.Я. Марксысцкая навуковая работа ў БССР за 10 гадоў (1918-1928). С. 19.

⁷ Вольфсон С.Я. Марксысцкая навуковая работа ў БССР за 10 гадоў (1918-1928). С. 17.

повак, якія, магчыма, і не аформіўшыся арганізацыйна, спадзяюцца адыграць у будучым самастойную палітычную ролю”⁸. Такая выснова аўтара – прадукт неспрыяльнай для нацыянальна-культурнага адраджэння Беларусі палітыкі згортвання беларусізацыі (контрбеларусізацыі) з канца 20-х – пачатку 30-х гадоў. У гэтай сувязі М.Югаў не лічыў 15 – 16 стагоддзі “залатым векам” беларускай культуры⁹.

Яшчэ адзін кароткі, але даволі змястоўны гістарыяграфічны агляд, які зрабіў У.Пічэта, выйшаў з друку ўжо пасля пачатку вайны нацыскай Германіі супраць Савецкага Саюза. Аўтар справядліва зазначыў, што “XVI стагоддзе было... векам значнага развіцця беларускай феадальнай культуры. Ужо раней гэтыя пытанні часткова закраналі П.У.Уладзіміраў і М.В.Доўнар-Запольскі”¹⁰. На думку вучонага, “беларускае адраджэнне XVI ст. выйшла з нетраў горада, які эканамічна развіваўся. Па сваёй сутнасці яно ўяўляла сабой разнавіднасць агульнаеўрапейскага культурнага гарадскога руху, вядомага пад назвай Адраджэння. Агульнакультурны ўздым Беларусі перш за ўсё адбіўся на шырокім развіцці друкарскай справы ў XVI і пачатку XVII ст.” Як першага беларускага адраджэнца Пічэта адзначыў Францішка Скарыну, а таксама звярнуў увагу на тое, што пытанні літаратурнага ўздыму ў Беларусі ў 16 ст. былі аб’ектамі даследавання вучоных-славістаў Мікалая Янчука і Яўхіма Карскага¹¹.

Што датычыць уласна гістарыяграфіі айчынай культуры, створанай у БССР у 1920-я гады, то асноўным відам публікацыі тут з’яўляліся артыкулы ў часопісах і зборніках, а таксама брашуры і нарысы. Манаграфічных даследаванняў было яшчэ мала. Як бачна з прыведзеных вышэй звестак пра гістарыяграфічны агляды, у 20-я гады навукоўцы рэспублікі ў значнай ступені звярталіся да мінуўшчыны беларускай культуры перыяду сярэднявечча (асабліва яе “залатога веку”), а таксама новага часу. Даследаваліся асобныя пытанні гісторыі асветы¹², літаратуры і друку¹³,

⁸ Югов М. Положение и задачи исторического фронта в Белоруссии // Историк-марксист. 1930. Т. 17. С. 41.

⁹ Югов М. Положение и задачи исторического фронта в Белоруссии. С. 42.

¹⁰ Пичета В.И. История Белоруссии в советской историографии // Двадцать пять лет исторической науки в СССР: Сборник. Москва-Ленинград, 1942. С. 184.

¹¹ Пичета В.И. История Белоруссии в советской историографии // Двадцать пять лет исторической науки в СССР: Сборник. Москва-Ленинград, 1942. С. 185.

¹² Савич А. Школьная реформа в Польско-Литовском государстве в конце XVIII века // Вестник Народного Комиссариата Просвещения ССРБ. 1922. № 7-8, 11-12; Ігнатоўскі У. З гісторыі асветы на Беларусі ў пачатку 19 стагоддзя // Польшыя. 1923. № 7-8; Пічэта У.І. Пытаньне аб вышэйшай школе на Беларусі ў мінулым. Менск, 1928.

¹³ Янчук Н.А. Нарысы па гісторыі беларускае літаратуры. Старадаўны пэрыяд. Менск, 1922; Шапавалаў М. Ф. Скарына, яго дні ды друк на Беларусі: Да 400-лецця друку на Беларусі. Менск, 1925; Чатырох-

дойлідства¹⁴, тэатра¹⁵ і інш. Раздзелы або інфармацыя па гісторыі айчынай культуры прыведзеныя і ў першых абагульняючых працах па гісторыі Беларусі, створаных у 20-я гады¹⁶.

Гісторыкі Беларускай ССР у 1920-я гады найбольш звярталіся да апісання розных аспектаў нацыянальна-культурнага будаўніцтва рэспублікі. Сярод аўтараў, якія з'яўляліся сучаснікамі, сведкамі і ўдзельнікамі тагачасных падзеяў у сферы культуры (асабліва, асветы), былі дзяржаўныя дзеячы БССР і навукоўцы Антон Баліцкі, Зміцер Жылуновіч (Цішка Гартны), Усевалад Ігнатоўскі, Алесь Чарвякоў, Язэп Каранеўскі, Сцяпан Некрашэвіч і многія іншыя. Іх артыкулы былі надрукаваныя ў часопісах “Школа и культура Советской Белоруссии”, “Вестник Народного Комиссариата Просвещения ССРБ”, “Польмя”, “Асьвета”, “Наш край” і інш., а таксама ў зборніку “Беларусь” (Менск, 1924). Пытанні культуры часткова асветленыя і ў зборніках “Нацыянальнае пытаньне і комуністычная партыя” (Менск, 1924), “Практычнае вырашэнне нацыянальнага пытання ў БССР. Ч. 1. Беларусізацыя” (Менск, 1928). Разам з тым у акрэслены перыяд выйшаў і шэраг спецыяльных працаў, у тым ліку калектывных¹⁷.

Такім чынам, у 1920-я гады была закладзена пэўная аснова гістарыяграфіі БССР па праблемах айчынай культуры. На жаль, у наступнае дзесяцігоддзе многае з таго пазітыўнага, што было назапашана ў маладой гістарычнай навуцы рэспублікі па палітычных матывах не атрымала далейшага развіцця. Тым не менш працы 20-х гадоў па гісторыі культуры Беларусі, якія змяшчаюць значны факталагічны матэрыял, могуць быць карысныя і для сучасных даследчыкаў.

сотлецьце беларускага друку. 1525-1925. Менск, 1926; Піотуховіч М.М. Нарысы гісторыі беларускай літаратуры. Ч. 1. Агляд літаратурна-ідэалёгічных плыняў XIX і пачатку XX в. Менск, 1928.

¹⁴ Шчакаціхін М. Нарысы з гісторыі беларускага мастацтва. Т. 1. Менск, 1928; Запіскі аддзелу гуманітарных навук. Кн. 6. Працы камісіі гісторыі мастацтва. Т. 1. Сш. 1. Менск, 1928.

¹⁵ Бядуля З. Беларускі тэатр. (Нарысы і артыкулы) // Вестник Народного Комиссариата Просвещения ССРБ. 1922. № 3-4, 5-6, 11-12.

¹⁶ Ігнатоўскі У. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. Менск, 1919 (2-е і 3-е выд. 1921, 4-е выд. 1926); ён жа. Белоруссия: Территория, население, экономика, важнейшие моменты истории. Минск, 1924. (2-е выд. 1925; 3-е выд. 1926, разам з А.Смолічам); ён жа. Гісторыя Беларусі ў XIX і ў пачатку XX стагоддзя. Менск, 1923 (2-е выд. 1926, 3-е выд. 1928); Пічэта У. Гісторыя Беларусі. Ч. 1. [да Люблінскай вуніі 1569 г.]. Масква-Ленінград, 1924.

¹⁷ Інстытут беларускае культуры (Інбелкульт). Гісторыя ўзьнікнення. Сучасная структура. Навукова-даследчая дзейнасць. Менск, 1926; Беларускі Дзяржаўны Універсітэт, 1921-1927: Да 10-й гадавіны Кастрычнікавай рэвалюцыі. Менск, 1927; Гарэцкі М. Маладняк за пяць гадоў, 1923-1928. Менск, 1928 і інш.

ПРАБЛЕМЫ ДАСЛЕДАВАННЯ ПРАЦЭСАЎ ФАРМАВАННЯ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ НАЦЫІ

Да ліку найбольш важных праблемаў сучаснай беларускай гістарыяграфіі належыць даследаванне працэсаў этнагенэзу і фармавання нацыянальнай свядомасці беларусаў. Актуальнасць азначаных навуковых пытанняў на сённяшні дзень абумоўлена ў вялікай ступені самім працэсам станаўлення маладой беларускай дзяржаўнасці, які працякае надзвычай складана. Гэта ў сваю чаргу выклікана несфармаванасцю, размытасцю пачуцця нацыянальнай саматоеснасці ў большасці жыхароў Рэспублікі Беларусь. Натуральна, што гісторыкі, адчуваючы існуючыя ў грамадскай свядомасці запатрабаванні, спрабуюць знайсці, так бы мовіць, кропку апоры, высветліць і растлумачыць прычыны замаруджанасці развіцця працэсу фармавання сучаснай беларускай нацыі і адставання ад бліжэйшых суседзяў.

Азначаная праблематыка закранаецца ў той ці іншай ступені практычна ва ўсіх сінтэтычных працах, прысвечаных гісторыі Беларусі 19 – 20 стст. Аднак тэарэтычны ўзровень адказаў на акрэсленыя пытанні не можа задавальняць удумлівага чытача. Адсутнасць належнага метадалагічнага інструментарыя прымушае гісторыкаў альбо абмінаць найбольш вострыя аспекты, альбо даваць залішне простае тлумачэнне вельмі складаных з’яваў і працэсаў. Гэта, на нашу думку, вынікае з тае прычыны, што беларускімі даследчыкамі недастаткова выкарыстоўваюцца тэарэтычныя напрацоўкі заходніх аўтараў, прысвечаныя праблемам фармавання сучасных нацый. А ў заходнееўрапейскай і паўночнаамерыканскай гістарыяграфіі і блізкіх да яе гуманітарных навуках існуе на сённяшні дзень багата літаратуры па названаму пытанню. Дастаткова грунтоўна распрацавана яно ў польскай навуцы. Але і працы нашых суседзяў, дасягальныя нават з пункту гледжання практычнай адсутнасці моўнага бар’еру, вельмі мала выкарыстоўваюцца айчыннымі даследчыкамі. Добрым выключэннем тут з’яўляюцца публікацыі ў “Беларускім гістарычным аглядзе” ў перакладзе на беларускую мову артыкулаў люблінскага сацыёлага Рышарда Радзіка¹. У гэтых адносінах, напрыклад, украінскія гісторыкі больш актыўна выкарыстоўваюць набыткі святовай навукі. Тут у першую чаргу неабходна назваць даследаванне Яраслава Грыцака, прысвечанае праблеме фармавання мадэрновай украінскай нацыі².

¹ Радзік Р. Ад этнічнага згуртавання да нацыянальнай супольнасці // Беларускі гістарычны агляд. Т. 5. Сш. 2 (9). 1998. С. 291-327.

² Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX століття. Київ, 1996.

Параўнанне працэсу фармавання нацыянальнай сядомасці беларусаў з іншымі еўрапейскімі народамі дазваляе пераглядзець многія, стаўшыя ўжо звыклымі погляды, і пазбавіцца ад шматлікіх комплексаў. У дадзеным артыкуле намі не ставілася задача больш ці менш падрабязнага агляду заходняй ці польскай гістарыяграфіі акрэсленай праблематыкі. Адзначым толькі, што найбольш папулярнай сярод даследчыкаў з 50-х гадоў 20 ст. з'яўлялася “мадэрнісцкая” плынь ці школа. Паводле поглядаў прыхільнікаў гэтай школы ўсе сучасныя еўрапейскія нацыі сфармаваліся ў 19 – 20 стст. у выніку працэсаў распаду традыцыйнага аграрнага грамадства і паўставання на яго руінах грамадства індустрыяльнага, капіталістычнага. Зараджэнне і развіццё сучаснай нацыянальнай сядомасці было абумоўлена, на іх думку, бурнымі палітычнымі, эканамічнымі і сацыяльнымі зменамі ў жыцці еўрапейскіх супольнасцяў ці, іншымі словамі, кардынальнай мадэрнізацыяй усёй еўрапейскай цывілізацыі: “Працэс фармавання нацыі суправаджаўся зрынаннем праўна санкцыянаваных грамадскіх бар’ераў, узрастаннем гарызантальнай і вертыкальнай грамадскай мабільнасці, распаўсюджаннем адукацыі і, такім чынам, значным павелічэннем прытоку інфармацыі і грамадскіх ідэй. Станавячы сувязі былі заменены больш слабымі класавымі”³. Для шырокіх масаў прадстаўнікоў ніжэйшых саслоўяў засваенне нацыянальнай сядомасці з’яўлялася спосабам далучэння да новага грамадства і набыццём новай сістэмы каардынатаў пасля распаду феадальна-саслоўных структураў і ментальнасці. Некаторыя даследчыкі, у першую чаргу Эрнэст Гельнер, дастаткова радыкальна трактавалі ўзаемазалежнасць нараджэння сучасных нацый і працэсаў мадэрнізацыі грамадства, нават адмаўляючы часам сувязь сучасных нацый з народнасцямі феадальнай эпохі: “Нацыяналізм – гэта не абуджэнне народаў да самасядомасці: ён знаходзіць народы там, дзе яны не існавалі”⁴ *.

Такі падыход выклікаў рашучыя прэчэнні з боку гісторыкаў, якія абаранялі тэзу аб старажытным паходжанні сучасных еўрапейскіх народаў і адсутнасці прыныповых адрозненняў у этнічнай самасядомасці на працягу многіх стагоддзяў. Аднак, як справядліва заўважыў польскі даследчык Фларыян Знанецкі: “[...] У канцы 18 ст. большасць жыхароў

³ Радзiк Р. Ад этнічнага згуртавання да нацыянальнай супольнасці // Беларускі гістарычны агляд. Т. 5. Сш. 2 (9). 1998. С. 316.

⁴ Gellner E. Thought and Chahge. Wejdenfeld and Nicholson. London, 1964. S. 169; Gellner E. Narody i nacjonalizm. PIW, 1991.

* Тут і далей па тэксту пераклады цытатаў на беларускую мову зроблены аўтарам артыкула.

розных рэгіёнаў Італіі ад П'емонту да Сіцыліі, не ўсведамлялі сабе факту, што ўсе яны з'яўляюцца італьянцамі. Аналагічна людзі, што жылі на тэрыторыі, якая разлеглася ад Прусаў да Рейнскай вобласці і ад ГанOVERу да паўднёвай Баварыі, не лічылі сябе немцамі. Нават у 20 ст. сяляне некаторых еўрапейскіх абшараў не мелі паняцця, што належаць да якой-небудзь этнічнай супольнасці больш шырокай, чым лакальная супольнасць”⁵.

З 70-х гадоў 20 ст. можна гаварыць пра зараджэнне такой навуковай плыні ў даследаванні нацыянальных працэсаў як *постмадэрнізм*. Апошнім часам вялікай папулярнасцю карыстаецца даследаванне Бенедыкта Андэрсэна “Уяўленыя супольнасці”⁶. У гэтым і іншых падобнага плану работах акцэнт пераносіцца з аналізу сацыяльна-эканамічных прычынаў утварэння нацыі на аналіз спосабаў фармавання нацыянальнай ідэнтычнасці і ідэалогіі.

Працэсы станаўлення і развіцця нацыянальнай свядомасці мелі істотныя адрозненні ў розных рэгіёнах Еўропы. На думку польскага даследчыка Юзафа Хлебавчыка, у Заходняй Еўропе вызначальную ролю ў нацыянальных працэсах адыгрывала пачуццё дзяржаўна-рэлігійных сувязяў. Фактычна там існавала ідэнтыфікацыя паняццяў дзяржава і народ. Менавіта дзяржавы праз свае інстытуцы, найперш школу, армію, судовую сістэму і г.д. праводзілі палітыку ўніфікацыі літаратурнай дзяржаўнай мовы і пашыралі сярод масаў насельніцтва дзяржаўную ідэалогію, грунтаваную на гістарычных нацыянальных міфах⁷. Ва Усходняй і Цэнтральнай Еўропе, на думку Ю.Хлебавчыка, існаваў шэраг істотных адрозненняў ад Заходняй Еўропы. Нацыянальная свядомасць большасці народаў паўставала тут не дзякуючы дзяржаўнай палітыцы, а часта – насуперак ёй. Большасць цэнтральнаеўрапейскіх народаў – чэхі, славакі, славенцы і г.д. – мусілі ствараць уласныя нацыянальныя ідэі і развіваць сваю культуру насуперак магутным асіміляцыйным хвалям. Галоўнай задачай для гэтых народаў з’яўлялася задача “набілітацыі” сваёй “плябейскай” мовы. Такім чынам, у працэсах станаўлення цэнтральна-ўсходнееўрапейскіх нацый моўна-культурны фактар адыгрываў надзвычай важную ролю, што дае падставы некаторым даследчыкам называць гэтыя нацыі моўна-этнічнымі (культурнымі) ў супрацьстаўленне палітычна-дзяржаўным, якія дамінуюць на захадзе нашага кантынента⁸.

⁵ Znaniecki F. Współczesne narody. Warszawa, 1990. S. 123.

⁶ Andersen B. Wspólnoty wyobrażone. Warszawa, 1997.

⁷ Chlebowczyk J. Procesy narodotwórcze we wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX w.). Warszawa, 1975. S.18.

⁸ Радзік Р. Ад этнічнага згуртавання ... С. 325.

Першы этап нацыятворчага працэсу адносна “сялянскіх” народаў належыць амаль выключна да моўна-культурнай сферы. Наступны чыннік – нараджэнне пачуцця супольных лёсаў у мінулым ці рэканструкцыя ўласнага мінулага. “Гісторыя ёсць першая кніга народу. У ёй ён бачыць сваё мінулае, сучаснасць і будучае. Народ без гісторыі з’яўляецца проста варварскім людам і бяда люду, які загубіў рэлігію сваіх успамінаў”⁹, – так пісаў дзеяч румынскага нацыянальнага руху Нікола Бальчэску. Для пераадолення характэрнага для “плябейскіх” народаў комплексу культурнай ніжэйшасці нацыянальнымі дзеячамі звычайна стваралася ідэя аб унікальнай “цывілізацыйна-культурнай місіі” дадзенага народу. Так, на грунце пашырэння ўсведамлення прыналежнасці да актуальнай моўна-этнічнай супольнасці, звязанай агульнымі лёсамі і спадчынай мінулага, утвараецца нацыянальная павязь як ідэалагічная катэгорыя ў супрацьпастаўленні да чыста тэхнічнай ролі моўнай павязі на пачатковай фазе нацыянальнага руху. Новая нацыянальная група ламае рамкі пануючай да таго часу рэгіянальнай свядомасці. Мацнее пачуццё нацыянальнай салідарнасці. Напачатку зараджаецца ідэя культурнай аўтаноміі, потым мясцовага самакіравання і, нарэшце, імкненне да поўнага суверэнітэту на пэўнай тэрыторыі. На гэтай глебе амаль непазбежны канфлікт паміж “сялянскім” народам, які становіцца нацыяй, і шматэтнічнай дзяржавай, звычайна імперыяй.

Галоўным выклікам “сялянскаму” народу, які спрабуе стварыць уласную элітарную ці “высокую” культуру і пашырыць нацыянальную свядомасць сярод сялянскага насельніцтва, з’яўляецца праблема асіміляцыі. Асіміляцыйныя памкненні пануючай нацыі звычайна падмацоўваліся магутнай падтрымкай дзяржаўна-бюракратычнага апарату. Любая спроба сацыяльнага авансу для прадстаўнікоў сялянскага этнасу звязвалася з неабходнасцю засваення культуры пануючай нацыі.

Вынікам асіміляцыйных уплываў становіцца такая з’ява як культурная “гібрыдызацыя”, калі прадстаўнік “сялянскага этнасу” часткова засвойваў культурныя стэрэатыпы пануючай нацыі. Асіміляцыйны выклік становіцца галоўным выпрабаваннем для народу на шляху станаўлення нацыянальнай культуры.

Ю.Хлебавчык падзяляў нацыятворчы працэс на 2 асноўныя фазы: культурна-моўная і палітычная¹⁰. Галоўная задача першай фазы – стварэнне і стандартызацыя літаратурнай мовы этнічнай супольнасці. Змес-

⁹ Цыт. па: Chlebowczyk J. Procesy narodotwórcze... S. 32.

¹⁰ Chlebowczyk J. Procesy narodotwórcze... S. 56.

там другой фазы з'яўляецца пашырэнне нацыянальнай ідэі і гістарычнай свядомасці сярод “простага” народу, а вынікам – самавызначэнне і, у ідэале, набыццё сувярэнітэту. Хаця схема Ю.Хлебовчыка распрацавана найперш у дачыненні да народаў Цэнтральнай Еўропы, яе можна прымяніць і да нацыятворчых працэсаў на заходніх ускраінах Расійскай імперыі, улічваючы істотныя асаблівасці палітычных умоваў.

Безумоўна, што нацыятворчы працэс адносна кожнага народу меў свае індывідуальныя асаблівасці і адрозненні. У сілу розных прычынаў, умовы для фармавання беларускай нацыі былі значна больш неспрыяльнымі ў параўнанні з нашымі суседзямі. Тым больш карысным і надзённым было б правядзенне параўнальных даследаванняў. Гэта асабліва датычыць нашых самых блізкіх суседзяў – украінцаў і літоўцаў. У цэлым жа, на нашу думку, фармаванне мадэрнай беларускай нацыі адбывалася паводле падобнай да іншых цэнтральна- і ўсходнееўрапейскіх народаў мадэлі. Аднак шэраг асаблівасцяў, выкліканых найперш геапалітычным становішчам Беларусі, вельмі ўскладніў ход гэтага працэсу, што істотным чынам паўплывала на навейшую гісторыю нашай краіны. Навуковае вырашэнне гэтай праблемы на належным метадалагічным узроўні ўяўляецца нам важным заданнем для беларускіх гісторыкаў.

ПРАБЛЕМЫ ТЭРМІНАЛОГІІ Ў БЕЛАРУСКАЙ ГІСТАРЫЯГРАФІІ

Нягледзячы на вялікія намаганні беларускіх гісторыкаў адарвацца ад савецкай школы даследавання гістарычных працэсаў, у шматлікіх працах назіраюцца элементы, якія сведчаць пра шматгадовую ізаляванасць ад святовай навуковай літаратуры. Асабліва гэта відаць у галіне тэрміналогіі. Такія паняцці, як, напрыклад, “прагрэс”, “дэмакратыя”, “лібералізм”, “нацыяналізм”, “фашызм” ці “калабарацыя” ў савецкай гісторыяграфіі найчасцей азначалі штосьці іншае, чым у еўрапейскіх гуманітарных навук. Гэта не магло не паўплываць на стан сучаснай беларускай гісторыяграфіі.

Гісторык, які піша навуковы артыкул пра лібералізм у Беларусі ў другой палове 19 ст., самой тэмай выклікае пытанне, якім чынам, у цалкам феадальнай краіне, паўстала такая ідэалогія¹. Ужо на пачатку працы ён выклікае здзіўленне чытача тэзісам, што “ў Беларусі асноўным носьбітам лібералізму была больш заможная шляхта”². Беларускі гісторык называе лібераламі шляхецкіх рэвалюцыянераў, польскіх канспіратараў і ўсялякіх вольнадумцаў. Але лібералізм у той час абазначаў цалкам абгрунтаваную канцэпцыю палітычнага, эканамічнага і грамадскага парадку, прапанаваную мяшчанскай элітай, якая на пачатку 19 ст. стала галоўнай альтэрнатывай для кансерватыўнай феадальнай ідэалогіі. У Беларусі па прычыне адсутнасці мяшчанства як істотнай эканамічнай і палітычнай фармацыі лібералізм у якасці ідэалогіі ніколі не існаваў. Цяжка ўявіць шляхту, якая б успрымала сваіх падданых у ролі раўнапраўных партнёраў у эканамічным ці грамадскім жыцці. Дарэчы цяжка дашукацца праяваў лібералізму ва ўсёй Усходняй і Сярэдняй Еўропе. Канкурэнцыю дамінуючай тут кансерватыўнай ідэалогіі пачалі ствараць толькі сацыялісты напрыканцы 19 ст.

Яшчэ больш пытанняў выклікае выкарыстанне ў беларускай гісторыяграфіі тэрміну “калабарацыя”. Пад гэтым словам найчасцей разумеецца супрацоўніцтва з нямецкімі акупантамі падчас Другой святовай вайны на шкоду сваёй дзяржаве і свайму народу. Для тых, хто лічыў Савецкі Саюз сваёй Бацькаўшчынай, справа даволі простая – калабарантамі былі ўсе, хто супрацоўнічаў з немцамі. Праблема аднак у тым, што калі адныя беларусы змагаліся за вяртанне Бацькаўшчыны, па сут-

¹ Кахановікі А. Лібералізм у Беларусі 60-90-х гг. XIX ст.: новыя далягляды ў гісторыі беларуска-польскіх грамадска-палітычных узаемадзячынненняў // Наш радавод. Кніга 8. Беларусы і палякі: дыялог народаў і культур X-XX ст. Гродна-Беласток, 2000.

² Кахановікі А. Лібералізм у Беларусі 60-90-х гг. XIX ст... С. 350.

насці, у расейскі Савецкі Саюз, то другія імкнуліся да пабудовы нейкай марыянеткавай беларускай дзяржавы ў саюзе з Нямеччынай. Іншыя змагаліся ў радах Арміі Краёвай за вяртанне “рыжскай мяжы”. Невядома, чаму толькі прыхільнікаў пранямецкай арыентацыі называюць калабарантамі, асабліва, калі ўлічваць, што яны ў адрозненні, напрыклад, ад савецкіх фармаванняў дзейнічалі з мэтай стварэння беларускай дзяржавы. Часам нават гісторыкі, якія прытрымліваюцца савецкай школы даследавання навейшай гісторыі, маюць клопаты з вызначэннем пазіцыі беларускіх дзеячоў, што супрацоўнічалі з немцамі. Аляксей Літвін звярнуў увагу на Вінцука Гадлеўскага, які супрацоўнічаў з фашыстамі, але перш за ўсё праводзіў працу на беларускай ніве, за што трапіў у польскія і савецкія спісы на знішчэнне. За дзейнасць на карысць беларускай справы ён быў закатаваны немцамі³. Тым часам амаль ва ўсіх выданнях па гісторыі Беларусі, якія былі напісаныя ўжо ў сувярэннай дзяржаве, В.Гадлеўскі паказваецца як адзін з галоўных калабарантаў, здраднік беларускага народу⁴.

Не заўсёды адпаведным спосабам выкарыстоўваюцца тэрміны “фашызм” і “камунізм”. У савецкай палітызаванай гісторыяграфіі на самой справе няма добрай аналітычнай працы пра еўрапейскі фашызм. Найчасцей ён прадстаўляўся як крайняя форма капіталістычнай фармацыі, цалкам рэакцыйны ў галіне грамадскіх справаў. Але нават еўрапейскія сацыялісты не прычаць, што як італьянскі, так і нямецкі фашызмы ўвабралі ў сябе шмат чаго з сацыялістычнай ідэалогіі⁵. Сацыяльную ахову рабочых у дзяржаве Беніта Мусаліні можна смела параўноўваць з эпохай Леаніда Брэжнева ў Савецкім Саюзе. Гэта зусім не значыць, што сацыялістычны характар фашызму робіць яго менш злачынным.

А вось камунізм на практыцы быў вяртаннем у напрамку да феадалізму. Найбольшай грамадскай групе – сялянам – па сутнасці было накінутае прыгоннае права ў выглядзе пазбаўлення зямлі і пашпартоў, прымушовай і дармовай працы на калгасным фальварку, адсутнасці свабоднага выбару месца знаходжання. Ніколі нават у царскую эпоху, калі пры ўладзе былі дзеячы кансерватыўнай і рэакцыйнай арыентацыі, мільёны людзей – сялянаў і рабочых – не ператвараліся ў нявольнікаў дзеля рэа-

³ Літвін А. Акупацыя Беларусі (1941-1944). Пытанні супраціву і калабарацыі. Мінск, 2000. С. 196.

⁴ Нарысы гісторыі Беларусі. Пад рэд. М.Касцюка і інш. Частка 2. Мінск, 1995. С. 301; Гісторыя Беларусі. Пад рэд. Я.Новіка і Г. Марцуля. Частка 2. Мінск, 1998. С. 236.

⁵ Faszyzmy europejskie (1922-1945). Red. J.Borejszy. Warszawa, 1979.

лізацыі мэтаў, прыдуманых “найбольш прагрэсіўнымі сіламі савецкага грамадства”.

Не надта добрай формай асвятлення айчынной гісторыі лічу акрэсліванне цывілізацыйных працэсаў у Беларусі тэрмінамі, якімі карыстаюцца гісторыкі для апісання сітуацыі ў Заходняй Еўропе. Напрыклад, рызыкаўным крокам лічу называць другую палову 19 ст. у Беларусі эпохай урбанізацыі⁶. У Заходняй Еўропе ў гэты перыяд гарадское насельніцтва павялічылася ў 3-4 разы. А ў Беларусі – толькі на 14%. Урбанізацыя сюды прыйшла толькі праз сто гадоў. Нельга характарызаваць гэтым тэрмінам працэсы канца 19 ст., хаця зрухі як у галіне эканомікі, так і ў грамадскай структуры былі відавочнымі.

Гісторыя як навукa патрабуе для апісання фактычнага стану не меншай дакладнасці чым фізіка ці матэматыка. Калі гісторык пра гэта забываецца, то ён пачынае ствараць фантастыку, а ў лепшым выпадку публіцыстыку.

---

⁶ Шыбека З. Гарады Беларусі (60-я г. XIX - пачатак XX ст.). Мінск, 1997. С. 35.